

F O N S

(Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)

VIII. évfolyam

2001. 2. szám

Történeti források a XX. századról

Tudományos konferencia a Politikatörténeti Intézetben
2000. december 14–15-én
a Politikatörténeti Alapítvány fennállásának
10. évfordulója alkalmából

E számunk szerzői

Baráth Magdolna (Történeti Hivatal, osztályvezető),
Borhi László (MTA TTI, munkatárs),
Foglein Gizella (ELTE BTK, egyetemi docens),
Gergely Jenő (ELTE BTK, tanszékvezető egyetemi tanár),
Harsányi Iván (PTE BTK, egyetemi tanár),
Ormos Mária (PTE BTK, egyetemi tanár),
Pankovits József (történettudományok kandidátusa, Budapest),
Ripp Zoltán (PI, tudományos főmunkatárs),
Székely Gábor (PI, tudományos igazgató),
Varga Lajos (PI, tudományos tanácsadó)
Varga László (BFL, főlevéltáros),
Varga Zsuzsanna (ELTE BTK, egyetemi adjunktus)

BFL = Budapest Főváros Levéltára, BTK = Bölcsészettudományi Kar,
ELTE = Eötvös Loránd Tudományegyetem,
MTA TTI = Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete,
PI = Politikatörténeti Intézet, PTE = Pécsi Tudományegyetem

*

Lapunkat támogatták:

Budapest Főváros Levéltára

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
Nemzeti Kulturális Alapprogram Levéltári Szakkollégium

*

Felelős kiadó: Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány
Szedte és nyomta a Budapest Főváros Levéltára Nyomdája

Felelős vezető: Pesti Márta

ISSN 1217-8020

F O N S

(Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)

VIII. évfolyam

2001. 2. szám

Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)
Lapinformációk

Alapítás: A folyóiratot 1993-ban alapította a Levéltáros Hallgatók Egyesülete és a Szentpétery Imre Tudományos Diákkör (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtudományai Tanszék).

Első évfolyam: 1994

Megjelenés: Évente három alkalommal (számonként 7,5-9 ív), külön füzetben éves összetett tartalomjegyzékkel, hely- és névmutatóval.

Publikációs kör: A történelem segédtudományai, forrásfeldolgozások, forrásközlések, illetve ezekben a témákban módszertani kérdések, könyvismertetések, műhelybeszámolók.

Cél: A történeti segédtudományok, a források feldolgozása, ismertetése és népszerűsítése a széles olvasóközönség számára, valamint a szakterület kutatói részére.

Kiadó: Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, 1053 Budapest, Bihari János u. 18. II/16. Az Alapítvány Kuratóriumának elnöke: OBORNI TERÉZ, titkára: KERTÉSZ BOTOND.

Szerkesztőség: KENYERES ISTVÁN főszerkesztő. DRESKA GÁBOR, OROSS ANDRÁS, SARUSI KISS BÉLA, SIPOS ANDRÁS (felelős szerkesztő) szerkesztők. *Székhely:* Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtudományai Tanszék.

Postacím: Fons Szerkesztőség, 1088 Múzeum krt. 6-8.

E-mail: kenyerעי@bparchiv.hu, dreska@czuczor.osb.hu

siposa@bparchiv.hu, sarusikb@bparchiv.hu

Honlap: www.c3.hu/~fons

Recenziók: A publikációs körbe tartozó kiadványok recenziós példányait a szerkesztőség címén várjuk (ismertetési kötelezettség nélkül).

Kéziratok: A folyóirat számára készített kéziratokat 3,5"-es lemezen, a Word for Windows (WfW) valamely változatán kérjük benyújtani. A kéziratok formai követelményeit a hátsó borítón, a jegyzetelés szabályait a Fons, 2. (1995) 2. sz. 259–267. oldalain foglaltuk össze, kérjük szerzőinket, hogy az ott leírtakat alkalmazzák.

A megjelent cikkek tartalmáért a szerzők felelnek, címük a szerkesztőségben. A Fons másodközlésre nem vállalkozik. Újrakiadás csak a szerkesztőség engedélyével történhet. Kéziratokat és lemezeket nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Különlenyomat: A szerzők 50 különlenyomatot kapnak, további példányok a szerzői díj terhére kérhetők, legkésőbb az első korrektúra visszaküldésével egyidőben.

Korábbi számok: Korlátozott számban beszerezhetők a szerkesztőség címén.

Terjeszti: Budapest Főváros Levéltára, 1052 Budapest, Városház u. 9–11. tel.:317-4267

BEVEZETŐ

A Fons, a magyar történelem megismerését elősegítő forrásközlésekre és elsődleges forrásfeldolgozó tanulmányokra szakosodott folyóiratként, kiemelt feladatának tekinti, hogy állandóan napirenden tartsa a forráskiadás, e kellő szakmai becsületét, úgy tűnik, lassan ismét visszanyerő műfaj elméleti-módszertani kérdéseit és aktuális problémáit. Ezért örömmel ad helyet a Politikatörténeti Intézetben 2000. december 14–15-én megrendezett, „Történeti források a XX. századról” című konferencián elhangzott előadások bővített változatának. E rendezvényt a forráskiadás terén komoly érdemeket szerzett Politikatörténeti Alapítvány méltó módon ünnepelte fennállásának 10. évfordulóját.

A konferencia nem annyira a XX. századi történelem forrásbázisának áttekintését, hanem elsősorban a rendszerváltás óta eltelt időszak forráskiadási teljesítményének értékelését és a feladatok megvitatását tűzte ki célul. A külföldi forráskiadványokról szóló szekció igen tartalmas és informatív beszámolóit az 1945 előtti, illetve utáni magyar történelemmel foglalkozó forráskiadványokat tárgyaló szekciók követték, a konferencia második napján pedig a módszertani kérdések kerültek terítékre (melyeket óhatatlanul érintett valamennyi korábbi előadás is), zárásként pedig a forráskiadás terén meghatározó szerepet játszó műhelyek képviselő számoltak be a XX. századot érintő aktuális terveikről és gondjaikról. Ez utóbbi szekció legfőbb tanulsága talán az, hogy a jövőbeni munka kellő tervszerűsége érdekében rendszeres időközönként — legalább két-három évenként — szükség lenne ilyen jellegű, információcsere célját szolgáló megbeszélések szervezésére.

Mivel csak azok az előadások kerülhettek jelen számunkba, melyeknek írásos változatát a szerzők időben elkészítették, a közölt anyag nem tükrözi teljes mértékben a konferencia tematikai és gondolati gazdagságát. Különösen sajnálatosnak tartjuk, hogy a szomszédos országok forráskiadványairól szóló, a magyar történelemek zöme számára újszerű információkban bővelkedő előadások egyikét sincs módunk közzétenni.

„A történeti források kiadásának módszertani kérdései” címet viselő 2000. évi 1. számunk után ez a második alkalom, hogy folyóiratunk különszámot szentel az elméleti, módszertani és historiográfiai kérdéseknek. A történetész érdeklődés és a történetírói műfajok változásai, az újszerű források, új adathordozók, a forráskiadás új technikai lehetőségei egyre több olyan kérdést vetnek fel, melyekre nézve a szakma egyelőre még annyira sem rendelkezik kidolgozott szabályokkal, általáno-

san elfogadott normákkal, mint a „hagyományos” iratkiadványok esetében. A jövőben is szeretnénk fórumot biztosítani a szakmai normateremtés munkájához.

A Szerkesztőség

ORMOS MÁRIA

AZ IRAT-KIADVÁNYOKRÓL

Egy olyan konferencián, amely a dokumentum-kiadványok kérdését tűzte ki témájaként, nyilvánvalóan nem szükséges az ilyesfajta munkák fontosságáról beszélni. Lényegesebbnek tűnik ennél mindenekelőtt magának a műfajnak a meghatározása, továbbá alfajtainak körülírása, valamint a követelményrendszer, amelyet vele szemben joggal támasztani lehet. Azt gondolom, hogy az irat-publikációkat osztályozni lehet fajtáik szerint, valamint aszerint, hogy milyen célt akarnak velük elérni.

A kor-dokumentumok köre véleményem szerint meglehetősen széles, és különösen az újabb időkre nézve nem korlátozható a hitelesnek tekintett helyek által kibocsátott iratokra. Dokumentum-értékűek — legalábbis szerintem — ezek mellett még a különféle társadalmi egységek iratai, valamint a magánkézben lévő vegyes természetű iratok is. Mivel azonban a kormányzati és közigazgatási eredetű iratok nyilvánvalóan szerfelett fontosak egy-egy korszak vagy egy-egy kérdés elbírálásában, kezdjük körképünket ezekkel.

Bár mindenki hajlik rá, hogy éppen a hivatali helyekről származó irományokat tekintse a legszavahihetőbbeknek, és ebben talán igaza is van a közvéleménynek, mégsem szabad elfelejteni, hogy e hiteles helyek mindig is hamisítottak, és ez alól a XX. század sem volt kivétel. A hozzájuk fűződő bizalom miatt pedig éppen az efféle hamisítás a legveszélyesebb. Szeretnék erre néhány példát említeni. A magyar szempontból nagyon is lényeges nemzetiszocialista jegyzőkönyvek például a magyar és német partnerek között lefolytatott megbeszélésekről kimutathatóan „szerkesztettek”, az elhangzottaknak csupán egy részét tartalmazzák, általában azokat a részeket, amelyek a német oldalon hangzottak el. Az 1939 április végi Hitler–Teleki megbeszélésekről a német jegyzőkönyv alapján például azt kellene hinnünk, hogy a magyar miniszterelnök egy hosszú tárgyalás folyamán mindössze két mondatot mondott, és ezek egyike így szólt: „Mi is.” Bár Teleki Pál kétségkívül nem volt szószátyár, ez a forgatókönyv mégsem hihető. Egy másik esetről, Goebbels és Kozma Miklós beszélgetéséről két feljegyzéssel rendelkezünk. Az egyik Goebbels Naplójából, a másik Kozma feljegyzéséből származik, és a kettőnek alig van köze egymáshoz. Ám utalhatok a híres Kádár-féle kihallgatások moszkvai jegyzőkönyveire is, amelyek semmit sem tartalmaznak arról, hogy mi zajlott le Kádár két előterjesz-

tése között, és ezen belül éppen azt nem, amit a szovjet partnerek neki mondtak, vagyis azt, amivel fenyegetőztek.

Ezeket az eseteket azért említettem, hogy jelezzem: a leghitelesebbnek tűnő források esetében is jó okunk van olykor a kételkedésre. Ez azonban természetesen nem változtat azon, hogy a dokumentumkiadványok keretében mindenképpen a hivatali szervek — kormányok, minisztériumok, közigazgatási egységek stb. — hivatali anyaga áll a fontossági sorrend élén. Átvaluk azonban az irat-publikáció köre távolról sem merül ki. A magam részéről ide sorolom az egyházi, a politikai és társadalmi szervek, a gazdasági egységek, valamint — bizonyos esetekben — a magánszemélyek által felhalmozott vagy megőrzött iratokat is.

E sorozat első része mellett vélhetően nem szükséges inszisztálni, mert ismeretgazdag voltuk meglehetősen egyértelmű. Legfeljebb sajnálkozni lehet azon, hogy az ilyen típusú kiadvány hazánkban mily kevésbé jelenik meg a könyvpiacon. Ennek oka részben a szóban lévő irategyüttesek eltűnése, elpusztulása, de vélhető, hogy nem egy esetben közrejátszik a szóban lévő szervezetek fokozott, olykor megalapozott, máskor túlzott óvatossága is. Feltűnő például, hogy míg évtizedek óta folyik a vita a német nagytőke és a nemzetiszocializmus mindenkori viszonyáról, mind a mai napig egyetlen gazdasági egység iratanyagát sem látta senki. Magyarországon a cégek megszűnése és átalakulása következtében az üzleti és egyéb titkok őrzése vélhetően jóval gyengébb, ezzel szemben egész irategyüttesek eltűnése miatt számos kérdésben sötétben tapogatózunk, és iratpublikáció sem kerülhet szóba.

Mielőtt rátérnék a magániratokra, ki szeretnék térni még egy olyan műfajra, amely a hivatalos és a magániratok között valahol félúton foglal helyet. Vezető, meghatározó személyiségek irategyütteseire gondolok, amelyekben helyet foglalhatnak a szóban lévő személy kifejezetten hivatalos aktusai mellett a félhivatalos beszédek, cikkek, valamint az egyáltalán nem hivatalos magánlevelek és egyéb feljegyzések is. Példaként megemlítem az *Opera Omnia* címen több mint 50 kötetben kiadott gyűjteményt, amely magába foglalja Mussolini minden megtalált levelét, újságcikkét, művét — lett légyen az vers, fordítás, színpadi mű vagy bármi egyéb —, továbbá a beszédeit, utasításait, egyes beszélgetések és meg sem jelentezett interjúk szövegeit. Hasonló készül, bár még nem jelent meg, Hitler esetében. Mondanom is felesleges, hogy az *Opera Omnia* valóságos kincsesbánya mindenki számára, aki az olasz fasizmussal foglalkozik, és nem kényszerül arra, hogy maga szedegesse össze a Mussolinival személy szerint kapcsolatos iratokat, hanem megtalálja őket minden valamire való könyvtár polcain. Még Magyarországon is, noha e köteteket az ötvenes években kezdték publikálni, következőképpen a Kádár-korszakban kellett megvásárolni. Ha egyszer a 7 kötetre tervezett „Hitler Összes”

is megjelenik, vélhetően senki sem fogja többé forgatni azokat a kiadványokat, amelyek eddig ugyanebből a tárgykörből erős vagy kevésbé erős szelekció alapján jelentek meg. Hasonló kiadvánnyal hazánkban csak elvétve találkozunk, és azok kivétel nélkül szenvednek a részlegesség és a szelektivitás hibájában.

Végül a magániratokról néhány szó. A magam részéről hiteles dokumentációnak tekintek a maga teljesen szubjektív volta ellenére minden naplót, feljegyzést és levelezést, sőt azokat kiadhatóknak és kiadandóknak vélem, ha tájékoztatással szolgálnak egy korszakra, akár annak politikai-szellemi légkörét, akár szokásrendjét, elvárásait stb. illetően. A szerzőtől függően a naplók és levek fontos eseménytörténeti adatokkal is szolgálhatnak, míg az említett többi műfaj főként társadalom-, művelődés- és kultúrtörténeti vonatkozásban bírhat értékkel. Közvetlen történeti érvényét tekintve ezektől elkülönül némileg az emlékirat, sőt még az olyan napló is, amelyet szerzője utólag átdolgozott, és gondja volt rá, hogy egykori és későbbi bejegyzései között a különbséget láthatatlanná tegye. Az ilyen átírások több okból keletkezhetnek. Részben azért, mert a szerző régebbi nézete a megjelentetés idején a megváltozott körviszonyok miatt veszélyes lehet a szerzőre nézve, részben pedig azért, mert magának a szerzőnek változott meg időközben a véleménye. Ezen az alapon azután nem csak nézeteket, de esetleg eseményeket is átszínez, más megvilágításba helyez. Ebből eredően a történész számára az olyan napló az igazán értékes, amely vagy eleve nem tartalmazott ilyen veszedelmeket, mint például egy egyszerű katonai front-naplója, vagy amelyet szerzője nem tudott átírni. Az utóbbi kategóriába tartozik például Pompeo Aloisi vagy Galeazzo Ciano olasz külügyminiszter naplója.

Emlékiratot viszont ritkán szerkesztenek az emberek pusztán az utókor önzetlen tájékoztatása céljával. Bár ezt a lehetőséget sem lehet teljesen kizárni, az emlékirat célja többnyire mégis az önigazolás. A második világháború után keletkezett német katonai emlékiratok például szinte kizárólag azzal a céllal készültek, hogy a háborús vereség felelősségét a vezető tisztek, amennyire csak tudják, a Führer nyakába varrják. Noha több ponton még igazat is kell adnunk nekik, mégis feltűnő, hogy miközben részletesen kitérnek a legkisebb nézeteltérésre is, ami csak az OKH és Hitler között felmerült, egyikük sem érinti érdemben a keleti hadjárat kérdését, amely pedig a háború kimenetele szempontjából sorsdöntő volt. Egyébként joggal nem említik, mert ez volt szinte az egyetlen, és minden bizonnyal az első olyan vállalkozás, amellyel szemben a Wehrmacht vezetőinek a legcsekélyebb kifogása sem merült fel. A mély hallgatás azonban e kérdés körül ugyancsak mély hallgatást jelent magának a felelősségnek a kérdésében is. Hasonlóak egyébként a háború utáni olasz és egyéb, például a magyar emlékiratok is.

E fenntartások nem jelentik sem azt, hogy az emlékirat a maga sajátosságaival együtt ne lenne belefoglalható a dokumentum-kiadvány körébe, és azt sem, hogy ne tartalmazna értéket a kutató számára. Véleményem szerint nagyon is becses forrás, csupán tudni kell vele bánni, és bánásmód terén minden más forrásnál nagyobb körültekintést és óvatosságot igényel.

Az iratpublikációkat osztályozhatjuk nem csak jellegük, hanem a kiadásukkal elérendő cél szerint is. Forráspublikációt ki lehet adni oktatási célokra, a nagyközönség tájékoztatása érdekében, valamint kifejezetten a kutatást, feldolgozást elősegítendő. Azt hiszem, hogy hazánkban a legtöbb zavart az idézi elő, hogy e célokat rendszeresen nem különítik el, és így össze-visszaság uralkodik mind a fejekben, mind a könyvpiacón. Korosztálytól függően ki lehet és ki is kell adni olyan irat-gyűjteményeket, amelyek az iskolai vagy a főiskolai tanulmányok elmélyítését szolgálják, és támaszt nyújtanak a tanároknak csakúgy, mint a diákoknak és hallgatóknak. Az ilyen kötet értelemszerűen megkívánja az okos és a gondos válogatást, de nyilvánvalóan nem tart és nem is tarthat igényt arra, hogy része legyen a tudományos feldolgozásnak.

Célul tűzhetem ki azt is, hogy kielégítendő a nagyközönség érdeklődését, közlések olyan iratokat, amelyek a valóságot nem hamisítják meg, kielégítik a közélet kíváncsiságát, ám ugyanakkor tudományos felhasználásra nyilvánvalóan alkalmatlanok. Hozzá kell tenni ehhez, hogy az ilyen kiadványnak gondos válogatáson kell alapulnia, és tartalmaznia kell az eligazító, magyarázó információkat. E kategóriába sorolhatjuk például a „Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről, 1918–1919” magyar nyelvű válogatott kötetét, amely teljesen hiteles nem csak az iratok eredetiségét, de a fordítást tekintve is, és amelynek a válogatási szempontjai kizárólag az iratok fontosságával álltak kapcsolatban, és semmi másal. A kutatóknak mégis azt ajánlom, hogy éppen szelektivitása miatt mégse ezt a kötetet, hanem az eredeti és újszólván teljes francia nyelvű kiadást forgassák. Hasonló ehhez az egy-kötetes magyar nyelvű Goebels-napló is, amely ugyancsak szövegű, az utolsó német kiadást veszi alapul, de amely az eredetinek csak töredékét foglalja magába. Megemlítem még ugyanebben a kategóriában az újra kiadott Ciano-naplót, amelynek azonban van egy szépséghibája. Reprintről van ugyanis szó, vagyis az első kiadás megismétléséről, miközben a legutóbbi olasz kiadvány tekinthető a teljes szövegnek, amely egyébként tartalmaz magyarázó jegyzeteket és tudományos apparátust is. Arról már nem is szólok, hogy számos korai magyar fordítás pontatlan, többnyire azért, mert túlságosan jó, és megemeli az eredeti szövegeket. A reprintként kiadott Mein Kampf pedig nélkülözi még azokat a mutatókat is, amelyek a késői német kiadásokban megvannak, és emiatt fokozottan alkalmatlan arra, hogy forrásul szolgáljon.

E felsorolás nem egyenlő értékű kiadványokat tartalmaz, csupán azért kerültek egy kalapba, mert az eladhatóság, az üzleti szempont, vagyis a széles érdeklődés kielégítése mindegyiknél szerepet játszott. Míg e kategóriában első két példám az olyan publikációkat jelzi, ahogyan e körben szabad, sőt kell is kiadni, a másik kettő ennek az ellenkezője. A Ciano Diario esetében meg kellett volna találni az utolsó olasz kiadást, azt újra le kellett volna fordíttatni és a szöveget illetőleg volna legalább útmutató szövegekkel és mutatókkal ellátni. Hasonló a helyzet a Mein Kampf-fal is. Az már azután megint más kérdés, hogy vajon helye volt-e, szabad volt-e egyáltalán ezt a könyvet a széles közönség elé vinni minden eligazító, magyarázó jegyzet nélkül?

Ami a tudományos célú vagy tudományos célokat is szolgáló dokumentum-kiadványokat illeti, azoknak a szóban lévő téma keretein belül a lehető legteljesebbeknek, abszolút pontosaknak és minden szempontból informatívnak kell lenniük. Az ilyen típusú kötetek ritkán hazudnak direkt módon, bár erre is akad példa. Az egykori NDK-ban a marseille-i gyilkossággal kapcsolatban közzétett iratok például szemérmetlen hamisítások. A hamisító, bárki is volt az, munkáját igencsak ügyetlenül végezte, mivel nem tudta megjelölni e fiktív iratoknak a helyét, vagyis mintegy azt kívánta, hogy mindenki látatlanban elhiggye, amit tartalmaz. Tartalma viszont elképesztő számárságokból tevődött össze. Hamisítási kísérletre a korábbi NSZK-ban is sor került, ám a Hitlernek tulajdonított, amúgy igencsak drága álnapló koholmány voltáról elég gyorsan lehullt a lepel. Csak meg kellett kérdezni a történész szakértőket.

Ha elő is fordultak szórványosan ilyen fantasztikus esetek, a dokumentumkötetek többnyire nem ilyen otrombán csálnak, hanem azzal, ahogyan válogatnak. A külpolitikai, nemzetközi jelentőségű irat-sorozatok például már azzal csúsztatnak, hogy egyáltalán mely korszakokra terjednek ki, és melyeket mellőznek el, amíg csak lehet. A magam részéről például egyáltalán nem tartom véletlennek, hogy az első világháború utáni békekonferencia anyagait mind a mai napig kizárólag az Amerikai Egyesült Államok publikálta, amely ugyanis utóbb nem írta alá az ott született dokumentumokat. Az angol, a francia, az olasz változatot viszont mind a mai napig hiába keressük. A Legfelsőbb Tanács üléseiről ugyan a franciák kiadták a Mantoux által készített jegyzőkönyveket, de kizárólag ezeket, és azt is csak a német békeszerződés aláírása napjáig, míg a további jegyzőkönyveket a legutóbbi időkig elzárták a nyilvánosság elől. A titkot a Litván György által publikált, Magyarországgal kapcsolatos részletek törték meg először.

A témaválasztásnál lényegesen tágabb és eredményesebb terrénuma a csúsztatásnak a közölt iratok kiválogatása. Ezzel a lehetőséggel nem él a német diplomáciai iratkiadvány-sorozat, mivel a német iratok a háború után amúgy is közkinccsé

váltak, és nagy részüket az amerikaiak le is fotózták. E helyzetben már nem sok értelme lenne a szépítgetésnek, de a német történétírók java ilyesmire nem is törekedett. A magyar iratközlés sajnálatos módon töredékes, ám ami napvilágot látott, az kétségkívül a legteljesebbek közé tartozik. Elmondható ez a Deák – Újváry féle „Papers and Documents...” című kiadvány két kötetéről, az Ádám Magda – Litván György – Ormos Mária által közreadott francia iratokról, a Karsai Elek által kiadott „A magyar ellenforradalmi rendszer külpolitikája” című kötetéről, amely 1927 és 1931 közötti magyar külügyi anyagokat tett közzé, a Ránki György és mások által összeállított német iratgyűjteményről (A Wilhelmstrasse és Magyarország...), valamint a Zsigmond László szerkesztette „Diplomáciai iratok...” című sorozatról. Később még visszaérek e relatív szabadság másik, első látásra felfedezhetetlen korlátozó oldalára.

Már a felsorolásból is látható, hogy az életrajzon nem csak lyuk van, de tátongó űrök mutatkoznak minden szempontból. Ráadásként megemlítek még egy veszedelmet. Ez olyan veszedelem, amely miatt a magam részéről még a legalaposabb és legtisztességesebb közleményekben sem hiszek fenntartás nélkül. Elmondok egy példát e veszély illusztrálására. A történétírásban elterjedt, és máig szilárdan tartja magát az a nézet, hogy a belgrádi katonai konvenció szövegét Franchet D’Esperey tábornok önhatalmúlag írta, tárgyalta le és íratta alá. Bizonyíték lenne erre Pichon külügyminiszter tájékozó levele, amelyet a miniszterelnök, Clemenceau el is küldött a tábornoknak. A valóság azonban egészen más, és arról az iratrengetegben egy alig észrevehető fecni, egy iratkísérő tanúskodik, amely arról szól, hogy a hadügyminisztérium megküldi a tábornoknak a magyarokkal aláírandó szerződés szövegét. Franchet D’Esperey azután erre reflektál is, és ajánl egy-két módosítást. Ezáltal voltaképpen egyszer s mindenkorra eldőlt, hogy a szöveget a hadügyminisztériumban állították össze, és a derék tábornok azon még apró részletet sem változtatott anélkül, hogy ahhoz engedélyt kérjen. A legenda azonban mégis tovább él, és vélhetően élni is fog még sokáig, mert könyvemben megírtam ugyan, de az apró levélkísérő nem került be a dokumentumkötetbe, méghozzá nem csak a magyar, de még vaskosabb testvére, a francia nyelvű is nélkülözi. Miért? Egyszerűen azért, mert a már említett iratrengetegben a publikálandó iratok összegyűjtése során eltűnt annak a kutatónak a szemei elől, aki éppen a vonatkozó dobozt forgatta át. Mi több, még az is megeshetett, hogy a fecni egyszerűen eltűnt, kihullt a dobozból, mivel abban az időben a francia katonai levéltár nem a rendjéről és rendszerességéről volt híres.

Nos, sajnos adódnak esetek, amikor egy nyomorult félcédula is galibát okozhat, miként okozott már a szerencsétlen Dreyfuss esetében is, akit egy iratkísérő alapján ítélték évekig tartó vesszőfutásra. A történész tehát sohasem lehet eléggé óva-

tos, még akkor sem, ha egy kiadványban nincs szó tudatos csúsztatásról, hanem csupán a véletlen tréfálja meg az egyébként talpig elfogulatlan szerkesztőt. Márpedig az esetek jó részében bizony tudatos csúsztatásokról is szó van, és ezeket többnyire úgynevezett országos, nemzeti stb. érdekekből követik el a külpolitikai sorozatokban.

Még inkább számolni kell ezzel a tendenciával a mindenféle fehér, kék, sárga stb. kiadványok esetében, amelyeket többnyire a kormányok adtak ki vagy az egészen nyilvánvaló öngazolás szándékával, vagy azért, hogy egy másik államot, esetleg az ellenzékét bevádolják. Az ilyesfajta füzetek és könyvek nyilvánvalóan tendenciózusak, akár egy kül-, akár egy belpolitikai esemény köré fonódnak. Magyarországon ilyesfajta publikáció volt többek között az, amelyet a Bethlen-kormány a királypuccsot követően arról kiadott, később a nagy perek gyűjteménye, majd több született a Rákosi-korszakban, és egy egész sorozat látott napvilágot az 1956-os eseményekről, hogy bizonyítsa azok ellenforradalmi jellegét.

Magyarországon azonban a kiindulásként említett valamennyi műfajban születtek politikai okokból torzított dokumentum-kiadványok, amelyek a csúsztatást többnyire szelekcióval érték el. Eltérően a külpolitikától, amelyben a szerkesztők viszonylagos szabadsággal rendelkeztek, ez az átok elsősorban a belpolitikára vonatkozó forrásközléseket sújtotta, és a legjellemzőbb 1949-től kezdve volt. A politikai kontroll azonban más tekintetben is működött. A viszonylagos külpolitikai szabadság korlátai abban fedezhetők fel, hogy a rendszer a szomszédos államokra tekintettel nem tűrt el semmit, ami azok magyar- és magyarságellenes politikáját, továbbá a trianoni békeszerződés részleteit, valamint az 1945 utáni külpolitikai összefüggéseket érintette. A külügyminisztérium valamikor a hatvanas évek végén foglalkozott azzal a vakmerő gondolattal, hogy összegyűjti és közzéteszi az 1945–1948 között a Szabad Népből megjelent külpolitikai cikkeket. Amikor azonban az illetékes elolvasta a cikkgyűjteményt, ijedten lemondott a vállalkozásról. Ez voltaképpen azt jelentette, hogy a külpolitikáról mindent meg lehetett jelenteni, ami a magyar elfogultságot és az azon alapuló téves helyzetmegítéléseket és lépéseket mutatta be, és semmit, ami ennek megértéséhez fogódzót kínált volna.

A belügyekre irányuló forrásközlemények pedig, eltekintve immár a különleges célokat szolgáló említett propaganda-kiadványoktól, tudományos igény mellett is egyoldalúságra és célzatosságra voltak ítélve. A helyzet azóta természetesen megváltozott, és az 1990-ben megnyílt lehetőséggel többen éltek is. Tanúskodnak erről többek között az MSZMP vezető szerveinek irományait kiadó kötetek, de több más kiadvány is. Mindazonáltal több évtized hibáit és mulasztásait nem lehet egykönnyen jóvátenni. Ezek között vannak olyanok is, amelyek fizikai vagy biológiai okokból már örökre jóvátehetetlenek maradnak. Ilyenek az elkallódott magán-

iratok, naplók és emlékiratok, és azok, amelyeket a potenciális szerzők körülményeik miatt meg sem írhattak. Dicséretes ugyan, ami az emigrációban megjelent emlékiratok (Horthy Miklós, Kállay Miklós, Barcza György, Kertész István stb.) pótlólagos kiadása terén történt, ám még ez sem mondható teljesnek, de az igazi kár abból származik, hogy e szerzők jó része pusztán saját emlékre támaszkodhatott, illetve, hogy számosan, akik ezt más körülmények között megírhatták és egy részük valószínűleg meg is írta volna, viszonyaik miatt mégsem tették meg.

Van viszont egy olyan, általam az előbbieken átmenetiként jellemzett műfaj, amelynek műveléséről érdemes lenne elgondolkodni. Néhány jelentős magyar politikus és más közéleti személyiség összegyűjthető személyes megnyilatkozásainak megjelentetésére gondolok. Amilyen hasznos Bethlen István cikkeinek és beszédeinek gyűjteménye 1931-ig, annyira bosszantó ennek hiánya a következő évekre vonatkozóan. Horthy iratainak csak egy része jelent meg, beszédei pedig sosem láttak napvilágot. Hasonló a helyzet Teleki Pál esetében, és azt hiszem, hogy elég hosszán folytathatnánk azok sorát, akiről e vonatkozásban érdemes lenne elgondolkodni.

Végkövetkeztetésem abban áll, hogy a magyar kutatóknak rengeteg tennivalójuk van a tudományos iratpublikációk terén. Magyar iratok alapján ki kellene igazítaniuk a ferdítéseket és egyoldalúságokat, ki kellene pótolniuk a meglehetősen nagy hézagokat, fel kellene kutatniuk a még fellelhető magánforrásokat, levelezéseket, feljegyzéseket, egyéb emlékeket, és fontolóra kellene venniük bizonyos személyek megnyilatkozásainak összegyűjtését és publikálását. Ebben az országban azonban nem lehet elfeledkezni még egy további szemponttól sem. A magyar történelem önmagában véve nem volt értelmezhető, sem akkor, amikor Magyarország egy nagy birodalom része volt, sem akkor, amikor a győztes hatalmak kiszabták az új Magyarország térképét, sem akkor, midőn a harmincas évek önmagából kifordult Európájában kereste a helyét és boldogulását, végül sem az alatt a több mint negyven év alatt, amikor egy erőszakos nagyhatalom befolyási övezetében és árnyékában ügyeskedett a túlélés reményében megtalálni a kikapukat. Ez azt jelenti, hogy számos más hatalom tevékenysége, mutatis mutandis: iratainak ismerete nélkül a magyar történelem megnyugtató értelmezésére nincs remény. Ezek feltárása pedig sajnos ma sem kizárólag a magyar kutatók hajlamától és szorgalmától függ.

BARÁTH MAGDOLNA

1945 UTÁNI FORRÁSOK KIADÁSA OROSZORSZÁGBAN

A szisztematikus orosz forráskiadás az orosz levéltárak újbóli bezárulását követően, az 1990-es évek közepén vette kezdetét. A forrásközlő munka első eredményei tudományos szakfolyóiratokban, elsősorban az *Isztoricieszkij Arhiv* és *Isztocsnyik* című tudományos szaklapokban láttak napvilágot. Az utóbbi folyóirat volt egy ideig jórészt az egyetlen, amely mellékletében az Orosz Föderáció Elnöki Levéltárából származó iratokat is rendszeresen közreadott. Sajnálatos módon e folyóirat két év óta az Orosz Föderáció területén kívül már nem hozzáférhető. Hasonló a helyzet valamennyi, az Orosz Föderációban megjelent forráskiadvánnyal kapcsolatban. Az egyes intézmények között korábban kialakult hivatalos kapcsolatok megszűnése után e kiadványok a hazai kutatók számára egyrészt nehezen beszerezhetőek, másrészt sok esetben nincs is tudomásunk egy-egy munka megjelenéséről.

E rövid áttekintés keretében csupán az 1945 utáni korszakról megjelent művekkel kívánok foglalkozni. Az oroszországi forráskiadás e területen kezdetben két időszakra koncentrált, egyrészt az 1956-os magyar és lengyel eseményekre, másrészt az egykori Szovjetunió Kelet-Európa politikájára az 1944-től 1948-ig, illetve 1953-ig terjedő időszakban.

A „*Kelet-Európa az orosz levéltárak dokumentumaiban*”¹ címmel megjelent két kötetes munka több mint 600 dokumentumot ad közre a háború utáni szovjet vezetésnek a térséggel kapcsolatos irataiból. A forrásanyag — hiányosságai ellenére is — felbecsülhetetlen értékű a korszakkal foglalkozó és oroszul értő kutatók számára, hiszen az oroszországi levéltári kutatási lehetőségek újbóli rosszabbodása után jórészt e kiadványok, valamint a már említett tudományos szakfolyóiratokban megjelenő dokumentumközlések jelentik a kutatók és a korszak iránt érdeklődők számára az egyetlen hozzáférhető forrást.

A két kötetbe a szerkesztők elsősorban az Orosz Föderáció Külügyminisztériumának Archívumából, az SZKP KB Nemzetközi Kapcsolatok Osztályának, majd Külügyi Osztályának az egykori pártlevéltárakban őrzött iratanyagából válogat-

---

1 *Vosztocsnjaja Jevropa v dokumentah rosszijszkijh archivov 1944–1953. I–II. k. Szerk.: T. V. Volokityina – T. M. Iszlamoj – G. P. Murasko – A. F. Noszkova – L. A. Rogovaja. „Szbirszkij hronograf” Moszkva-Novoszibirszk, 1997–1998.*

tak, de található itt dokumentum az Állami Levéltárból és — sajnos csak elvéve — az ún. Elnöki Levéltárból is. A dokumentumok jellegüket tekintve igen változatosak: az egy-egy oldalas emlékeztetőn kívül olvashatunk több oldalas információs jelentéseket, illetve elemzéseket csakúgy, mint az egyes magas szintű találkozók-ról készült, csaknem szó szerinti jegyzőkönyvek tekinthető feljegyzéseket.

Általános hiányossága azonban a kötetnek az, hogy egy-két ritka kivételtől eltekintve olyan dokumentumokat közöl, amelyek nem a legmagasabb döntéshozói szinten születtek. Nem elhanyagolható természetesen az sem, hogy a SZEB képviselői vagy SZK(b)P Nemzetközi Osztályának munkatársai milyen képet alkottak az adott országról, az azonban csak elvéve derül ki, hogy jelentéseik, illetve az adott ország kommunista politikusainak helyzetértékelései mennyiben és hogyan befolyásolták a szovjet döntéshozatalt. Mint ahogy arra a kérdésre sem kapunk egyértelmű választ, hogy tulajdonképpen ki vagy kik, milyen információk alapján — az itt közölt dokumentumokon kívül minden bizonnyal más anyagok is a szovjet vezetés rendelkezésére álltak —, milyen érvek és ellenérvek felsorakoztatása után döntöttek az egyes országok sorsáról. Az azonban kétségtelen, hogy ezen iratok még így is számos apró és tanulságos részlettel gazdagítják ismereteinket.

A dokumentumok közül a két kötetben több mint száz — változó hosszúságú — irat foglalkozik közvetlenül Magyarországgal. A magyar vonatkozású dokumentumok száma azonban ennél valamivel több, hiszen a szomszédos államok béketerveinek vagy egyes politikai vezetőinek a szovjetekkel folytatott beszélgetéseinek (pl. a magyar kisebbség ügyét érintő kérdésekben) szintén vannak magyar vonatkozású részei.

A közzétett több száz irat kiváló lehetőséget ad az összehasonlító elemzésekre, ehelyütt azonban csak a magyarországi történéseket új megvilágításba helyező, eddig ismeretlen dokumentumok bemutatására szorítkozom, természetesen a teljesség igénye nélkül.

A „kezdetekre”, a magyar fegyverszüneti delegáció 1944 őszi tárgyalásaira, a fegyverszüneti egyezmény aláírásának és az Ideiglenes Nemzetgyűlés összehívásának előzményeire vonatkozó orosz források Vida István jóvoltából már jórészt ismertek a magyar olvasóközönség számára.² Az orosz kutatók által közzétett do-

---

2 *Vida István*: Orosz levéltári források az 1944 őszi moszkvai kormányalakítási tárgyalásokról, az Ideiglenes Nemzetgyűlés összehívásáról és az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakításáról. In: *Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1944–1945*. Szerk.: Feilit István. Politikatörténeti Alapítvány, Bp., 1995. *Uő.*: Az Ideiglenes Nemzeti Kormány átalakítása 1945 júliusában és a szovjet diplomácia. In: *Vissza a történelemhez... Emlékkönyv Balogh Sándor 70. születésnapjára*. Szerk: Izsák Lajos – Stemler Gyula. Napvilág Kiadó, Bp., 1996.

kumentumok alapján azonban azt is megtudhatjuk, hogy a magyar békefeltételeket a háromhatalmi megbeszélések után előbb ismerték meg a csehszlovák és jugoszláv politikusok, mint a magyar fél. A magyar békefeltételekről a szovjet vezetés leginkább a stratégiai partnernek tekintett csehszlovákokkal konzultált, és abban az ő igényeiket is érvényesítette.

A hidegháború kialakulásának okairól és a térség szovjetizálásáról szakmai körökben még ma is viták folynak, az azonban a hazai történész körökben elfogadottnak látszik, hogy nem volt egységes szovjet terv a térség országainak szovjet típusú átalakítására vonatkozóan. Mindazonáltal a kötetek számos olyan, már-már szenzációsnak tekinthető dokumentumot is tartalmaznak, amelyben az egyes országok belső átalakulásába történő szovjet beavatkozás teljes mértékben tetten érhető. Ennek legszemléletesebb példája a szovjet fél reagálására a csehszlovák kormány azon döntésére, hogy elfogadja a háború utáni újjáépítésre felajánlott Marshall-segélyt. Magyar vonatkozásban ilyenek tekinthető például Miklós Béla „zsarolása” az 1945 nyári kormányátalakítással kapcsolatban. A szerkesztők jegyzetben maguk is utalnak arra, hogy Rákosi Mátvás a kormányrekonstrukcióval kapcsolatban olyan akciót kezdett el, amelyet a szovjetek dolgoztak ki, sajnálatunkra azonban e „tervre” csak utalnak, annak közlésétől eltekintenek. A szovjet nyomásgyakorlás főbb mozzanatai méginkább nyomon követhetők az 1945 őszi választásokat követő kormányalakítás kapcsán. Vorosilov tájékoztatása nyomán a szovjet pártvezetés Sztálin jóváhagyásával konkrét utasításokat küldött a Szövetséges Ellenőrző Bizottság mindenható magyarországi elnökének a kormánynak a szovjet vezetés szájíze szerinti összetételben történő megalakítására. Majd amikor kiderült, hogy a kisgazdapárt nem fogadja el a kommunisták követelését a belügyminiszteri posztra vonatkozóan, nyíltan beavatkozott a kormányalakítás folyamatába — titkos tárgyaláson győzve meg Tildyt és Nagy Ferencet a szovjetek által sugalmazott kommunista követelés elfogadásának szükségességéről.

E „másodvonalbeli” iratok figyelemre méltó adalékokat tartalmaznak a szovjet elképzelések végrehajtására hivatott kommunista politikusok megítélésére vonatkozóan is, s nem mellesleg időnként az is kiderül belőlük, hogy a szovjet vezetés mennyire volt elégedett az adott országba küldött emisszárius tevékenységével. 1945 őszén jelentéseiben Vorosilov elmarasztalta a kommunistákat és személy szerint Rákosit, amiért utóbbi a választási kampány során nem fordított kellő figyelmet a gazdasági kérdésekre, és minden apróságban pártközi vitába bocsátkozott. A választásokat követően a SZEB elnöke Gerő Ernőt javasolta miniszterelnök-helyettesnek a kormányba, mert szerinte az „állami vonalon végzendő munkára jobban megfelel, mint Rákosi”. Jó lenne tudni, hogy ebben a kérdésben mi volt

(volt-e) a hivatalos szovjet álláspont, Vorosilov javaslatáról egyáltalán folyt-e eszmecsere, vagy erről Rákosi önállóan döntött.

Magyarországnak — és ebből következően a magyar kommunistáknak — a szomszédos országokénál sokkal kedvezőlenebb pozícióját mi sem mutatja jobban, mint Sztálin és a szovjet vezetés képmutatása az 1946. április 9-i találkozó alkalmával. Sztálin a magyar delegáció által felvetett valamennyi kérdésre — köztük a békeszerződésben rögzítendő határokkal kapcsolatos magyar felvetésekre — azt felelte „rendben”. A találkozó előkészítése érdekében Rákosi április 1-jén Moszkvába utazott, és a „Generalisszimusszal” is beszélgetést folytatott. E megbeszélésről ezidáig nem került elő dokumentum, az azonban bizonyosra vehető, hogy Erdély hovatarozásának kérdése is szóba került, s feltehetőleg Sztálin Rákosit ugyanúgy „hitegette”, mint a magyar delegációt, miközben a Londonba utazó szovjet delegációnak adott direktívában már 1946. március 26-án eldöntött tényként szerepelt Erdély egész területének átadása Románia számára.

Ha a térség egyes országai 1947 őszeig élveztek is bizonyos függetlenséget belső politikai berendezkedésük kialakításában, a Kominform megalakítása e vonatkozásban is változást hozott; a megváltozott nemzetközi helyzetben kétségessé vált a kommunista pártoknak az a joga, hogy politikájukat továbbra is önállóan alakítsák. Ez vonatkozott nemcsak az egyes pártok közötti, de az államközi kapcsolatokra is — a szovjet vezetés ekkortól szorgalmazta az azonos elveken alapuló kölcsönös segítségnyújtási egyezmények megkötését. 1948 tavaszán egész sor dokumentum született az SZK(b)P KB Külpolitikai Osztályán, amelyek az egyes országok kommunista pártjainak háború utáni tevékenységét elemezték, s melyeknek közös vonása az volt, hogy le kell leplezni a kommunista pártokon belüli anti-marxista hibákat. E feljegyzések a magyar kommunista pártot is erőteljesen elmarasztalták „nacionalizmusa” miatt, figyelemre méltó azonban, hogy a csehszlovák, lengyel és jugoszláv pártot illetően a magyar pártot ért bírálatnál lényegesen erőteljesebb kritikát fogalmaznak meg.

A válogatás második kötetében a szerkesztők egész sor olyan dokumentumot adnak közre, amelyeket az olvasó először ismerhet meg. Ezek közül ki kell emelni Rákosinak pártbeli társait és a környező országok kommunista vezetőit érintő intrikáit és az 1949–1950. évi perek előkészítésével kapcsolatos iratokat. Igazi újdonságnak számít az 1949 április elején Rajk Lászlóról készített „vádirat”-szerű jellemzés, amely a jugoszlávellenes-vonal kivételével a későbbi per valamennyi elemét felvonultatja már.

A szerkesztők a dokumentumokhoz készített lábjegyzetekben maguk is utalnak arra, hogy a közölt iratoknál több forrással rendelkeznek. Valószínűleg ez indokolta azt, hogy ugyenezen szerkesztői gárda válogatásában egy másik dokumentum-

kötetet is kiadtak, „*A szovjet tényező Kelet-Európában*”³ címmel. A szintén két kötetre tervezett munkának eddig még csak az első, az 1944-től 1948-ig terjedő időszakot átfogó kötete jelent meg. E dokumentumválogatás az előbbi kiadványoktól két vonatkozásban tér el. Egyrészt, szerencsére az előbbi két kötetnél több olyan iratot tartalmaz — részben az Orosz Föderáció Elnöki Levéltárából, részben a külügyi levéltárból —, amely bepillantást enged a szovjet döntéshozói mechanizmus kulisszatitkaiba is, másrészt nagyobb számú dokumentumot ad közre az egyes országokban dolgozó szovjet diplomaták ún. szolgálati naplójából. Az utóbbiak azért különösen érdekesek, mert a szovjet követekkel beszélgető kommunista politikusok olyan eseményekről és szándékokról is beszámolnak beszélgetőpartnereiknek, amelyek egyébként más forrásokból nem ismerhetők meg.

A szerkesztők a dokumentumokat kronologikus rendben tették közzé, szerkesztett címmel, legendával és jegyzetekkel látták el. Mind a három kötetről elmondható, hogy a szerkesztők minden igyekezte ellenére a dokumentumok jegyzetapparátusa egyenetlen. Nagy gondot fordítottak az iratok formai leírására és az irat további sorsának ismertetésére (a dokumentumot kinek küldték el, milyen — sok esetben nagyon sokat eláruló — lapszéli jegyzetekkel látták el), kevés azonban a fontos eseményekre utaló jegyzet, kommentár. Az összeállítók láthatóan törekedtek arra, hogy az egyes országokra vonatkozó iratokkal összefüggésben az illető ország nyelvén a témával kapcsolatban megjelent írásokra is hivatkozzanak, ennek azonban úgy tűnik a szerkesztők nyelvtudása határt szabott. (Ezért például a magyar nyelvű kiadványokra történő hivatkozás szinte ritkaságszámba megy.)

Nem csupán a második világháború utáni területi rendezéssel és a békeszerződéssel foglalkozó kutatók forgathatják érdeklődéssel „*Az erdélyi kérdés. Magyar-román területi vita és a Szovjetunió 1940–1946.*”⁴ című munkát. A kötet főszerkesztője és a volt román külügyminiszter, Petre Román között a kötet kapcsán kibontakozott sajtópolémia⁵ is mutatja, hogy — immár több mint egy fél évszázaddal az események után — még mindig milyen nehéz a kérdés objektív, indulatmentes tárgyalása. A könyv az 1945 utáni korszakot illetően alig tartalmaz olyan dokumentumot, amelyet a fentebb már említett dokumentumkötetekben ne publikáltak volna. Újdonságot jelentenek viszont azok a budapesti szovjet követ szolgálati

3 Szovetszkij faktor v Vosztocsnoj Jevrope 1944–1953. T. 1. 1944–1948. Szerk.: T. V. Volokityina – G. P. Murasko – O. V. Naumov – A. F. Noszkova – T. V. Carcvszkaja. Moszkva, Rosszpen 1999.

4 Transzilvanszkij voprosz. Vengero–rumünszkij szpor i SZSZSZR 1940–1946. Dokumentü. Szerk.: T. V. Volokityina – T. M. Iszlamov – T. A. Pokivajlova. Moszkva, Rosszpen, 2000.

5 A Tofik Iszlamov és Petre Román közötti levélváltást l. *Novaja i novejsaja isztorija*, 2000. 6. sz. 166–173. p.

naplójából közreadott iratok, amelyek a szovjet diplomatáknak vezető magyar politikusokkal folytatott beszélgetéseiről készült feljegyzéseket tartalmazzák. Sajnálatos módon a kötet a békeszerződéseket és a háború utáni rendezést előkészítő ún. Litvinov-bizottság — amely a Magyarország és Románia közötti határok megvonasáról és Erdély sorsáról is tárgyalt — üléseinek jegyzőkönyveiből csupán egyet ad közre, holott valószínűleg ez volt az a testület, amelynek döntései a leginkább befolyásolhatták a szovjet külügyi vezetés álláspontját.

Az 1956-os magyar forradalomra vonatkozó szovjet források egy része előbb jelent meg magyar nyelven, mint oroszul. A forradalom irodalma ennek ellenére 1998 tavaszán újabb impozáns dokumentumgyűjteménnyel gazdagodott: A Rosszpen kiadó gondozásában megjelent dokumentumválogatás orosz szerkesztői — Vjacseszlav Szereda és Alekszandr Sztikalin — méltán tekinthetők az 1956-os forradalom szakértőinek.

A magyar-orosz történész vegyesbizottság keretében együttműködő tudományos intézetek közös munkájaként elkészült könyv négy kronológiai blokkban 236 dokumentumot tartalmaz 1956 kora tavaszától az 1956-os év végéig terjedő időszakból. Ezek közül a „Jelcin-dosszié”, illetve a „Hiányzó lapok 1956 történetéből” c. kötetekben megjelent irategyüttes a magyar érdeklődők számára már ismert, s a szerkesztőpáros orosz tudományos szakfolyóiratokban további dokumentumokat is közreadott. Ezekon kívül néhány, az említett kötetből kimaradt dokumentum Vida István és Varga László jóvoltából magyarul is napvilágot látott már. A kötet azonban így is számos új információval gazdagítja ismereteinket, s teszi teljesebbé a forradalmat megelőző hónapok történéseiről, valamint a kádári konszolidáció első hónapjairól kialakult képet. A dokumentumválogatás elsősorban az orosz olvasók számára készült, ezért az események jobb megértése végett számos magyar dokumentum orosz fordítását is tartalmazza.

A kötet valamennyi szerkezeti egységét az adott időszak eseményeit összefoglaló, önálló tanulmánynak is beillő bevezetés nyitja meg. E tanulmányokban a szerkesztők ismét tanúbizonyságot tesznek arról, hogy nem csupán a magyar forradalom orosz forrásainak legjobb ismerői, de nem kerülték el figyelmüket a forradalomról megjelent legfrissebb magyar kiadványok sem.

Az első részbe, mely „A magyarországi helyzet az SZKP XX. kongresszusa után. Az MDP-n belüli hatalmi harc és a szovjet diplomácia” címet viseli, a szerkesztők az 1956. március és július között keletkezett szovjet dokumentumokat gyűjtötték össze. Ezek zömét a budapesti szovjet nagykövetnek, Jurij Andropovnak és munkatársainak az MDP vezető politikusaival folytatott beszélgetéseiről készített jelentések teszik ki.

A kötet második egysége az 1956 júliusa és októbere közötti, az MDP vezetésén belüli válság elmélyülésének időszakában keletkezett dokumentumokat szedi csokorba. Míg az 1956 júliusi KV-ülést követően az ülést és Rákosi leváltását követően kialakult helyzet értékelése dominál a dokumentumokban, szeptembertől a szovjet diplomácia már egyre erősödő belpolitikai válságról és az ellenzék növekvő befolyásáról jelentett Moszkvába.

A kötet harmadik blokkja a forradalom 12 napja alatt keletkezett magyar és szovjet iratokból ad válogatást. Az itt közölt dokumentumok többsége a magyar olvasó számára már ismert, az újdonságok közül azonban feltétlenül ki kell emelnünk Andropov 1956. október 23-i táviratát, melyben a távol lévő Gerőt és Kádárt helyettesítő Ács Lajossal előző nap folytatott beszélgetéseiről számol be. A nagykövet e jelentésben nyomatékosan hangot ad Ács — és saját — aggodalmának a rendkívül feszült belpolitikai helyzet miatt, amit a lengyel események méginkább felerősítettek. Ács nem is titkolta, hogy a pártvezetés olyannyira nem ura a helyzetnek, hogy „az országot nem a KV, hanem az Írószövetség” irányítja, és nincs elképzelésük a helyzet megoldására — a magyar hadsereg harckészültségbe helyezésén kívül.

A negyedik egység — mely a november 4-i szovjet intervenciótól 1956 december közepéig terjedő időszak dokumentumait foglalja magában — tartalmazza a legtöbb, eddig még publikálatlan iratot. Külön ki kell emelni Malenkov, Szuszlov és Arisztov két feljegyzését a Kádár Jánossal folytatott december eleji beszélgetésükről, mely bepillantást enged annak folyamatába, hogyan alakult ki az 1956 októberi események ellenforradalomként való értékelése az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának ülésén. A szovjet küldöttek két alkalommal is beszélgetést folytattak Kádár Jánossal, aki láthatóan nehezen tette magáévá azt a szovjet véleményt, hogy „a magyarországi felkelés valamennyi szakasza, az események kibontakozásának kezdetétől fogva, nem nemzeti forradalmi, hanem ellenforradalmi jellegű volt”. A pártmegbízottak addig győzködtek kitartoan Kádárt, míg az feladta korábbi „helytelen” álláspontját, s belátta, hogy szükségtelen a forradalmi események periodizációja.

A kötetben most először publikált jugoszláv vonatkozású dokumentumok újabb adalékokkal szolgálnak a jugoszláv követségre menekült Nagy Imre-csoport sorsa és a jugoszláv-szovjet viszony alakulásához, s érdeklődésre tarthatnak számot a román vezetőkkel ugyanerről folytatott megbeszélések anyagai is.

Az 1956-os forradalom történetének mindmáig legkevésbé ismert fejezete a magyar és szovjet állambiztonsági szervek szerepe, különösen a szovjet intervenciót követő napokban. Közismert, hogy Piros László, a volt belügyminiszter már november első napjaiban visszatért Moszkvából Magyarországra, s hogy az októ-

ber 28-án felozlatott ÁVH egykori munkatársai a szovjet állambiztonsági szervekkel szorosan együttműködve részt vettek a forradalom résztvevőinek letartóztatásában. Csak reménykedhetünk, hogy egyszer megnyílik a volt KGB archívuma is, és a ma még homályos vagy ismeretlen tényekre is fény derül. Mindazonáltal a kötet ennek tisztázásához is ad néhány érdekes kiegészítést. Említésre méltó, hogy Kádárnak és Münnichnek a tömeges letartóztatások és elhurcolások elleni tiltakozása dacára folytatódott az állambiztonsági szervek reorganizációja, s hogy Szerov mennyire ragaszkodott a „magyar kollégák” munkájához. Külön ki kell emelnünk Piros László 1956. december 2-i, az SZKP KB számára készített feljegyzését a magyar állambiztonsági szervek tevékenységéről, melynek az egykori ávéhások melletti kiállása egybecseng Szerov érvelésével: az „ellenforradalmi elemekkel” szembeni fegyveres harcukért nem bírálát, hanem elismerés illeti őket.

A dokumentumkötet értékét emeli a bevezetőkhöz és a dokumentumokhoz készített alapos jegyzetapparátus, s haszonnal forgatható a kötet végén található, a dokumentumokban előforduló személyek rövid életrajzi adatait tartalmazó annotált névmutató is.

A fentebb említett dokumentumválogatásokat az Orosz Tudományos Akadémia Balkanisztikai Intézetének munkatársai készítették. Az utóbbi néhány évben azonban az Alekszandr Jakovlev akadémikus irányítása alatt álló Nemzetközi „Demokrácia” Alapítvány is közreadott néhány értékes munkát. Az „Oroszország a XX. században” sorozatcímen, a Hoover Intézet közreműködésével és támogatásával kiadott munkákkal a szerkesztőknek az volt a céljuk, hogy a szovjet rendszer fejlődésének egy-egy döntő pillanatára összpontosítsák a figyelmet. A sorozaton belül egy alsorozatot kiadását is tervezték a szerkesztők, amely az 1953 és 1964 közötti időszak legfontosabb szovjet belpolitikai eseményeire koncentrálna. „A hat központi bizottsági ülés Sztálin után” címen indított alsorozatból eddig csupán kettő jelent meg. 1998-ban látott napvilágot egy vaskos kötetben a Molotov–Malenkov–Kaganovics „pártellenes csoporttal” leszámoló 1957 júniusi KB-ülés teljes anyaga,⁶ a következő évben pedig a Berija bukását bemutató kötet.⁷ Ez utóbbi a korábbtól eltérően nem csupán egy központi bizottsági ülés anyagát tartalmazza, hanem közread számos olyan dokumentumot, amely Berijának Sztálin halálát kö-

---

6 Molotov, Malenkov, Kaganovics. 1957. Sztyenogramma ijunszkogo plenuma CK KPSZSZ i drugije dokumentü. Szerk.: N. Kovaljova – A. Korotkov – Sz. Melcsin – Ju. Szigacsov – A. Sztjepanov. Moszkva, Mezsduarodnűj Fond „Demokratyija”, 1998.

7 Lavrentyij Berija. 1953. Sztyenogramma ijulszkogo plenuma CK KPSZSZ i drugije dokumentü. Szerk.: V. Naumov – Ju. Szigacsov. Moszkva, Mezsduarodnűj Fond „Demokratyija”, 1999.

vető belügyminiszteri tevékenysége során keletkezett, illetve a kötet harmadik részében a Berija elleni büntetőeljárás iratainak egy részét is megismerheti az olvasó.

A hat kötetesre tervezett sorozat keretében szeretnék még kiadni az 1953 márciusi, Sztálin halálát követő KB-ülés anyagát, Malenkov 1955 januári, Zsukov 1955 októberi és Hruscsov 1964 októberi politikai bukásának körülményeit bemutató dokumentumokat.

Valamennyi kötetről elmondható, hogy szerkesztői jól ismert, neves történészek, akik a munkákat alapos jegyzetapparátussal és nagyon jól használható annotált névmutatóval látták el. A dokumentumválogatás bevezetőjeként az összeállítók kísérletet tettek a dokumentumok keletkezési körülményeinek bemutatására is, sajnos a történéseket szélesebb összefüggésbe helyező, részletesebb tanulmányok azonban hiányoznak.

A „Demokrácia” Alapítvány kiadásában, de nem a fentebb említett sorozatba illeszkedően több más dokumentumválogatás is megjelent már. Az első a katyni mézszárlással kapcsolatos dokumentumokat közreadó kötet volt, majd az 1990-es évek közepén jelentette meg az Alapítvány két terjedelmes kötetben a Németország és Szovjetunió közötti háború kitörésével kapcsolatos iratokat. 1997-ben látott napvilágot a *Lubjanka* c. kötet⁸, amely kézikönyvként szolgálhat azok számára, akik a szovjet állambiztonsági szervek történetével, szervezeti átalakulásával kívánnak foglalkozni. A könyv időrendben tekinti át az állambiztonsági szervek név- és funkcióváltozásait, megnevezi az egyes időszakokban a legfontosabb államvédelmi részlegeket, illetve osztályokat, és megadja azok vezetőinek adatait is. Az állambiztonsági szervek első számú vezetőiről a kötet összeállítói részletes életrajzot közölnek, a kötet második felében pedig a Lubjanka utcában székelő szerv működésével összefüggő legfontosabb dokumentumokat adják közre.

Az Alapítvány 1999-ben impozáns dokumentumválogatást jelentetett meg a szovjet párt kultúrpolitikájáról is.⁹ A több mint nyolcszáz oldalas kiadvány hét fejezetben, 1917-től 1953 márciusáig, Sztálin haláláig gyűjti csokorba az elsősorban az írókkal, illetve a filmművészettel kapcsolatos iratokat. Ezek között megtalálhatóak a kommunista párt vezető testületeinek kultúrpolitikai határozatai csakúgy, mint az írók és a hatalom képviselői közötti levélváltások, illetve az állambiztonsá-

---

8 Lubjanka. VCSK–OGPU–NKVD–MGB–MVD–KGB 1917–1960. Szerk.: A. I. Kokurin – N. V. Petrov – R. G. Pihója. Moszkva, Mczsdunarodnij Fond „Demokratyija”, 1997.

9 Vlaszty i hudozscsztcvnnaja intyeligencija. Dokumentü CK RKP(b) – VKP(b), VCSK–OGPU–NKVD o kulturnoj polityike. 1917–1953. Szerk.: Andrej Artizov – Oleg Naumov. Moszkva, Mczsdunarodnij Fond „Demokratyija”, 1999.

gi szervek anyagai. A kötethez a korábbiakhoz hasonlóan alapos jegyzetapparátus, valamint névmutató és rövidítésjegyzék kapcsolódik.

1998-ban indított útjára egy hasonló sorozatot „A kultúra és a hatalom Sztálintól Gorbacsovig” címen az Orosz Föderáció Újkori Dokumentációs Központja. Ennek első kötete a szovjet kommunista párt 1958 és 1964 között működő ideológiai munkabizottságainak határozatait adja közre.¹⁰ A kötetet két tanulmány vezeti be, az egyik a kulturális élet pártirányításának formáival ismerteti meg az olvasót az 1953 és 1964/67 közötti időszakban, míg a másik a kötetben publikált dokumentumokat keletkező ideológiai munkabizottságok működési mechanizmusáról ad tájékoztatást. A szerkesztők a dokumentumokat teljes terjedelemben adták közre, és jegyzetapparátussal látták el.

A fentiekben röviden ismertetett munkák az utóbbi egy évtizedben megjelent és általunk ismert legfontosabb forráskiadványok. Az 1990-es évek első néhány évében megnyílt és azóta újra bezáródott moszkvai levéltárak olyan iratanyagát teszik közzé, amelyek nélkülözhetetlenek azon történészek számára, akik a második világháború utáni magyar történelem vagy a Szovjetunió története iránt érdeklődnek. Egy részük olyan forrásgyűtéseket tartalmaz, melyeket — a jelenlegi orosz levéltári kutatási lehetőségek mellett — az egyszerű kutató más módon nem ismerhetne meg. E kötetek ily módon nem csupán hasznos, de sok esetben az egyetlen forrásbázisul szolgálnak az oroszul értő kutatók számára.

---

¹⁰ Ideologicseszkiye komisszii CK KPSZSZ 1958–1964. Dokumentii. Szerk.: E. Sz., Afnaszjeva – V. Ju. Afiani – R. A. Velicsanszkaja – Z. K. Vodopjanova – Je. V. Kocsubej. Moszkva, Rosszpen 1998.

SZÉKELY GÁBOR

ÚJABB NÉMET FORRÁSKIADVÁNYOK A XX. SZÁZAD TÖRTÉNETÉRŐL

A német újraegyesítés után meglepően gyorsan megjelentek a nem pusztán európai hanem joggal világtörténelminek nevezhető eseményeket és a mögöttük meghúzódó folyamatokat feltáró forráskiadványok. A történész joggal gondolkodik el azon, vajon mi az oka annak, hogy míg az ötvenes és hatvanas évtizedben egy-egy újabb, modernkori dokumentumokat közreadó forráskiadvány eseményszámba ment, addig az utóbbi tíz évben e könyvek soha nem látott bőségével találkozhatunk. Mindjárt hozzátehetjük, a változások nem kedveztek a monográfiáknak. Ezek száma csökkent, különösen a nagyobb korszakokat áttekintőké. Az utóbbi műfajban talán a biográfiák jelentettek kivételt: nagy számban jelentek meg — és keltek el — a legkülönfélébb színvonalon megírt életrajzi kötetek. Közülük továbbra is színvonalasak a Hitler életét feldolgozó újabb és újabb monográfiák. Míg korábban John Toland biográfiája volt a legerjedelmesebb a maga 1200 oldalával, most két szerző, illetve szerzőpár is igen részletes — és ami a forrásokat illeti — alaposabb munkát írt. Ian Kershaw sheffieldi professzor két, egyenként több mint 700 oldalas kötete egyszerre jelent meg angolul (W.W. Norton, New York–London, 1998., 2000.) és németül (DVA, 1998., 2000.) Nemzetközileg elismert keletnémet történészek könyveként hirdeti a kiadó a volt német–magyar történész vegyesbizottság tagja Kurt Pätzold, illetve Manfred Weißbecker Hitler-biográfiáját (Militzke Verlag, 1999.), amely ha „mindössze” 680 oldalon jelent is meg, újabb példa arra, hogy e témák kimeríthetetlen érdeklődésre tarthatnak számot, ugyanakkor a tömeges igény nem mond ellent e könyvek mind színvonalasabb és újabb dokumentumokkal, fókusszal gazdagított megjelentetésének.

Ezekkel a kötetekkel most nem foglalkozunk, bár jelentős részük szinte forráskiadványnak is tekinthető: szerzőik nagy mennyiségű dokumentum beillesztésével teszik színesebbé (és terjedelmesebbé) e munkákat. Csak kivételképpen foglalkozunk a szintén nagy számban megjelent egy- és többszerzős tanulmánykötetekkel. Tesszük ezt azért, mert nem egy közülük közvetlenül kapcsolódik egy-egy új dokumentumhoz, azok részletes ismertetését, elemzését adja. Mindezen történeti tárgyú publikációk nem kis szeletét jelentik a Nyugat-Európa legnagyobbjának tartott német könyvpiacnak.

Az utóbbi tíz év német nyelven megjelent forráskiadványainak már pusztá áttekintése sem jelent egyszerű feladatot. Leggyakoribb tematikáik most is két problemakörrel kapcsolatosak. A kettő közül az egyik azonban új. Korábban a dokumentumkötetek, ha nem is nagy számban merítettek az egyik vagy a másik háború utáni Németország történetéből, kétségtelenül fontos szerepet szántak nekik az egyik, vagy a másik Németország legitimációjában. Az egyesítés óta viszont, ami számukat illeti második, ami tudományos — és tegyük hozzá politikai — jelentőségüket illeti az első helyre léptek az új Németország létrejöttével összefüggő folyamatokat bemutató forráskiadványok. Az irodalom mintha valamit pótolni akarna: akár „szemtől-szemben a történelemmel” gyűjtőcímmel illethetők e kötetek, amelyek valóban tartalmazzák a legfontosabb dokumentumokat — nem ritkán eltekintve a levéltári kötöttségektől.

A másik nagy témakör már fél évszázada vezeti a listát: a nemzetiszocializmus története, benne a holocausttal, az antifasiszta ellenállással és a világháborúkkal — főleg a másodikkal, de az elsőt is érintve, mint előtörténetet. E témakör feldolgozása is befolyásolta az egyesítés. A két hatalmas gyűjtemény, az 1912-ben létrehozott lipcsei Deutsche Bücherei és a kevésbé patinás, 1947-ben Frankfurt am Mainban alapított Deutsche Bibliothek (valamint az utóbbihoz 1970-ben hozzácsatolt berlini Deutsche Musikarchiv) összevonásával 1990 szeptemberében létrejött a jelenkortörténet legnagyobb bázisa. E gyűjteményben mindenekelőtt az 1914-től 1949-ig terjedő időszak irodalma és dokumentumai kutathatók, minden korábbinál kedvezőbb körülmények között. Kiemelt témakörökként szerepelnek a két világháború és a Weimari Köztárság politikai pártjainak története — nem utolsó sorban a nemzetiszocialista párt, illetve a hitleri időszak könyvészeti- és iratanyaga. Nem véletlen, hogy e könyvtár, a Deutsche Bibliothek, a müncheni, nürnbergi és stuttgarti gyűjtemények mellett, a hadtörténészek és a két világháború közötti korszakkal foglalkozó történészek által leggyakrabban látogatott kutatóhely.

Közép-Európa a XX. században is olyan térség volt, ahol ha valaki rátámadt valakire azt szinte mindenki azonnal megérezte. S nem csak megérezte, de legtöbbször mindenkinek károkat és fájdalmat okozott, még akkor is, ha a lépés eredetileg nem is ellene irányult. S hamar örömbé fordult az öröm, amit a győztes érezhetett első sikerei láttán. Nem lehet kétséges, hogy térségünk utóbbi száz esztendejében mindez legjobban a németekre illet: a németeknél egy nemzet sem tiport el többször másik nemzetet, s fájdalmasabban bizonyosan nem. Az sem kétséges, hogy soha sem hullott vissza akkora pusztítás egy nemzetre, mint a múlt században a németekre két alkalommal is. Az utóbbi esetben, először — és máig utoljára — a történelemben: a háborús bűnösöknek nemcsak a történelem, hanem bíróság előtt is

kellott felelniük tetteikért. Életükkel fizettek a háborús főbűnösök: önkezeivel vett véget életének a Vezér és két leghűségesebb alattvalója, majd Nürnbergben nyerték el ítéletüket, Bormann kivételével, a legbefolyásosabb alvezérek. Utolsónak Jeruzsálemben, már 1961-ben Eichmann-t, a holocaust hóhérait ítélték halálra. (Eichmann szakszerűen jegyzetelt naplója nagy feltűnést és vitákat váltott ki a német könyvpiacra, miután majd negyven évvel keletkezése után nyilvánosságra kerülhetett. Magyarul *Tárgyalástól ítéletig* címmel 2000-ben a Trifer Kiadónál jelent meg a kötet, s követte a per idején készült egyedülálló riport, Hannah Arendt 1963-ban angol nyelven megjelent *Eichmann Jeruzsálemben: tudósítás a gonosz banalitásról*, Osiris Kiadó, 2001. című, szintén nagy viszhangot és vitákat keltő kötete.) Ha ma ismét elmondhatjuk, hogy kevés azon nemzeteknek a száma, akik valóban tanultak a történelemből, akkor hozzá kell tennünk: a németek a jó tanulók első soraiban találhatók. Ez különösen a velük (és velünk) élő múlt mindmáig legmegrázóbb nem egészen másfél évtizedére, a náci korszak feldolgozására vonatkozik. Az utóbbi tíz év nagy számú kiadványa igyekszik a korábbiaknál is részletesebben, pontosabban és elemzőbben feltárni a múltnak e különösen sötét, mindmáig nehezen érthető és szellemileg feldolgozható évtizedeit. S erre nem sajnálják sem a pénzt, sem a fáradságot.

Az utóbbi fél évtizedben megjelent több mint félezer történelmi–kultúrtörténeti forráskiadványt — a számítógép és az internet segítségével — áttekintve megállapítható: bármennyire is izgalmas és időszerű az utóbbi évtized fő eseménye, a német újraegyesítés, a forráskiadványok legnagyobb számban továbbra is a nácizmusról, az ellene folytatott küzdelmekről és a holocaustról jelentek meg. E tekintetben nincs változás az előző évtizedekhez képest. Folytatódott a hetvenes évek elejétől indult egyre színvonalasabb, egyes témakörökben szinte teljességre törekvő publikációk sora. Megjelentek ugyanakkor — akárcsak a hazai könyvpiacra — a konjunkturát kihasználó, sebtében összeállított és szakszerűtlenül, vagy alig elfogadható módon jegyzetelt kötetek. A bestsellerek továbbra is Hitlerrel és környezetével, a náci párttal, az SS és az SA történetével, valamint a hadsereggel, a Wehrmacht különféle egységeivel, fegyverzetével foglalkoznak. Ezek a könyvek meglehetősen drágák, ami jelzi a fizetőképes keresletet. A tudományos igényvel összeállított munkák — ezekkel foglalkozunk ismertetésünkben támogatottak, részben úgy is, hogy a különféle „olcsó könyvtár” — ahogy Németországban nevezik zsebkönyv — kiadásban (is) napvilágot látnak.

A müncheni Institut für Zeitgeschichte négy munkatársának gondozásában megjelent *Az SS államának anatómiája* (*Anatomie des SS-Staates*, Német Zsebkönyv Kiadó, Deutsche Taschenbuch Verlag, DTV, 1999.) öt tanulmányt és hozzájuk kapcsolódó dokumentumokat tartalmaz. Amint a kiadó is jelzi, kézikönyvről

van szó, amelyben a szerzők mind a legújabbkor kutatói, mind a „politikai felvilágosítás” számára szánják mondanivalójukat. Hans Buchheim két tanulmánya (*Az SS, az uralom eszköze — Die SS, das Herrschaftsinstrument*, illetve *Parancs és engedelmesség — Befehl und Gehorsam*), a tekintélyes Martin Broszat *Nemzetiszocialista koncentrációs táborok 1933–1945 — Nationalsozialistische Konzentrationslager* és Hans-Adolf Jacobsen: *A komisszár-parancs és a szovjet hadifoglyok tömeges megsemmisítése (Komissarbefehl und Massenexekutionen sowjetischer Kriegsgefangener)*, valamint Helmut Krausnick: *Zsidóüldözés (Judenverfolgung)* című írása jól mutatja a forrásközlemény és a tanulmánykötet közötti átjárás lehetőségeit.

Walter Naasner *SS gazdaság és SS adminisztráció (SS-Wirtschaft und SS-Verwaltung — Droste Verlag, 1998)* már valóban dokumentumkötet, amelyből az SS Gazdasági- és Adminisztrációs Főhivatal (Wirtschafts-Verwaltungshauptamt) és annak irányítása alatt 1934-től működő, hadifoglyok kényszermunkáján alapuló több száz vállalat tevékenységéről kaphatunk részletekben gazdag képet. A kötet dokumantumainak középpontjában egy irategyüttes áll (az úgynevezett Mindener-jelentés), amelyet a főhivatal munkatársai állítottak össze még 1946–47-ben, mint hadifoglyok az egyik brit internáló táborban. A kötethez írt forráskritikai bevezető és a jegyzetapparátus mellett biográfiai áttekintések mutatják be a hivatal főbb munkatársait.

Tartalmilag e könyvhöz kapcsolható a Szovjetunió megtámadását követő első két év fontos dokumentumait közlő *Különleges osztagok a Szovjetunió megszállt területein 1941–1942 (Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42, Edition Hentrich, 1997.)* című kötet. A nemzetközi feltűnést is kiváltó kötetben a német megszálló polgári és katonai biztonsági szolgálatok — Sicherheitspolizei és az SD — jelentései találhatók. E dokumentumokból képet alkothatunk a megszállás körülményeiről, a megszállt területek mindennapjairól és természetesen az ellenállásról, valamint az annak letörésére szervezett akciókról. (A nagy érdeklődést kiváltott munka a magyar könyvpiacra is napvilágot látott, amiért ismertetésétől eltekinthetünk.)

A másik oldalról, a moszkvai levéltárakból gyűjtött dokumentumokból világítja meg a történetet a Lew Besymenski és Gert Meyer értékes bevezetőjével ellátott és szerkesztésében készült *A Wehrmacht bűnei* című dokumentumkötet (*Wehrmachtsverbrechen. Dokumente aus sowjetischen Archiven. PapyRossa Verlag, 1997.*). Annyit hozzátehetünk, hogy az eredetileg orosz nyelven készült kötet már több mint harminc éve megjelent, s az új helyzet volt az, ami német nyelven is lehetővé tette a mintegy 150 eredeti dokumentum újabb közzétételét. E dokumentumok — a kiadó kommentárja szerint — tanúskodnak a „tisztának” minősített Wehrmacht részvételéről a civil lakosság, a hadifoglyok elleni bűntettekben, a

megszállt területek feldúlásában, kényszermunkások deportálásában, műkincsek elrablásában.

Harmadik, bővített kiadásban jelent meg *A nemzetiszocialista állam törvényei, egy törvénytelen rendszer dokumentumai* (*Gesetze des NS-Staates, Dokumente eines Unrechtssystems*, UTB, 1994.). A több mint száz dokumentumot szintén tudományos apparátussal és igényességgel közreadó kötet áttekintő válogatás, amely jól használható az ismeretterjesztésben és a tudományban egyaránt.

Peter-Ferdinand Koch összeállítása szintén az SS-el foglalkozik (*Az SS pénzügyei — Die Geldgeschäfte der SS*, Hoffmann & Campe, 2000.), mégpedig a szervezet bankkapcsolataival, azzal, miképpen juttattak illegális pénzeket a szervezet számára. Az érdekes és — az 1933 előtti időszakkal ellentétben pontos — dokumentáció lehetővé teszi e körök együttműködésének bemutatását, ha nem is az egész rendszerre kiterjedően. Ezzel is közelebb juthatunk az SS működésének többoldalú megismeréséhez.

Érdekes kötettel jelentkezett a témakör ismert kutatója, Walcher Hofer, berni egyetemi tanár. *A Nemzetiszocializmus* (*Der Nationalsozialismus*, Fischer (TB.), Frankfurt) című összeállítás a teljes korszakból válogat iratokat, azzal a kimondott céllal, hogy az olvasóban ellenérzéseket kiváltó tendenciózus elemzésekkel, kommentárokkal szemben maguk a dokumentumok beszéljenek a múlttól, mégpedig „elrettető” erővel.

Sok hasonló könyv között az egyetlen kiadvány, amely tudományos és nem propaganda-igénnyel, tartalmaz valamiféle pozitív mondanivalót a náci hadseregről — igaz nagyon óvatosan —, a főleg fényképeket, de más dokumentumokat is közreadó kötet, Werner Held összeállítása. *Walter Nowotny vadászrepülő* című nem túl vastag kötet a német légierő, a Luftwaffe legsikeresebb osztrák, „Nowi”-nak becézett pilótájáról szól (Motorbuch Verlag Pietsch, 1997). A sokakat érdeklő témakör, a repülőket és harci helyzeteket ábrázoló fényképek és a sikeres, mosolygó „Nowi” szinte feledteti a lényegét: egyrészt az általuk okozott háborús pusztítást, másrészt azt, hogy a német és a vele szövetséges, köztük az osztrák vadászrepülők legnagyobb sikere az volt, ha életben maradtak egy-egy bevetés után, illetve a leg-ritkább, ha a háborút is sikerült túlélniük.

Utolsóként egy visszaemlékezés a háború utolsó napjairól. Ernst G. Schenck kötete (*Szükségkórház a birodalmi kancellária alatt — Das Notlazarett unter der Reichskanzlei*, VMA-Vertriebsgesellschaft, 2000.) a Hitler-bunker szomszédságában létesített sükségkórházról szól, ahol a legszűkösebb körülmények között látták el a Berlin ostromakor százszámra idehordott sebesülteket. A birodalmi kancellária alatti labirintusrendszerben elhelyezett kórház orvosai, köztük Schenck professzor és főnöke, az ekkor már halálos beteg Haase professzor éjjel-nappal

operált, mentette az életüket. A jelenet — amint azt más kiadványokból tudjuk — lehetett volna bárhol a háborútól dúlt Európában, egyetlen kivétellel. Mintegy 12 órával — amint az később kiderült — Hitler és társai öngyilkossága előtt Schenck doktort áthívták a Führerhez, akit megvizsgált és rögzítette is diagnózisát. Ezzel újabb dokumentum szól amellett, hogy Hitler az utolsó órákra már mind szellemileg, mind pedig fizikailag összeomlott. A kötetet eddig nem publikált dokumentumok is figyelemre méltóvá teszik.

Szinte kivétel nélkül támogatták a fasizmus ellen, Hitlerrel szemben fellépők-ről, valamint a holocaustról szóló színvonalas irodalom kiadványai — ezt e kötetek ára is kifejezi. (Úgy tűnik az osztrák szélsőjobb kormánytényezővé válása után e politikai szándék újabb inspirációt kapott, de érzékelhetően nőtt az aggodalom a németországi neonácik térnyerése miatt is.) Különösebb újdonság nem figyelhető meg e köteteknél, inkább a részletek válnak egyre plasztikusabbá.

A fasizmus története és az ellenállás-tematika között mintegy átvezető kötet Georg Denzler és Volker Fabricius *Keresztények és nemzetiszocialisták (Christen und Nationalsozialisten)*, Fischer TB, Frankfurt 1993.) A kötet újabb adalékokkal szolgál a máig folyó vitához: miképpen ítéltető meg a német keresztény egyházak magatartása a fasizmus idején? Legfőképpen arról, hogy valóban megtett-e mindent az egyház, amit megtehetett hívei és más üldözöttek védelmére. A szerzők nem kívánnak választ adni a kérdésekre, a dokumentumokkal inkább gondolkodásra készítetik az olvasót. Nem foglalnak állást akkor sem, amikor két mártírt mutatnak be, két egyházi személyiséget akik életüket áldozták, hogy másokat megmentenek. Egyéni sorsok. A kötet másik megválaszolatlan kérdése, miképpen dolgozzák fel a történeteket maguk az egyházak.

A történészek között a nemzetiszocialista korszakról folyó vitának, az úgynevezett „Historikerstreit”-nek egyik legtekintélyesebb szereplője Hans Mommsen. E vita arról szólt, és tart ma is, igaz kisebb intenzitással, hogy vajon a fasizmus szerves, vagy szervesen jelensége-e a német történelemnek. Mommsen újabb fontos, az ellenállási mozgalmak mindeddig legteljesebb palettáját bemutató könyve, az *Alternativa Hitlerrel szemben (Alternative zu Hitler)*, Beck Verlag, 2000.) e témakörhöz nyújt adalékokat, a náciizmus „szerves” jellege mellett érvelve. Kötete mellett nagy számú hasonló forráskiadvány említhető. Összefoglaló jellegű a katonai ellenállást 1933-tól, a náci időszak kezdetétől egészen 1945-ig dokumentáló áttekintő kiadvány (*A lelkiismeret lázadása – Aufstand des Gewissens*, Mittler & Sohn, 2000.). Thomas Sandkühler kötete, „*Endlösung*” *Galiciában* (Dietz Verlag, Bonn, 1996.) viszont a történelem személyes pillanatát, egy német ellenállását örökíti meg: Berthold Beitz egyike volt azoknak, akik Kelet-Lengyelországban igyekeztek megakadályozni zsidók meggyilkolását. És egy lengyel. Jan Karski *Ember a*

holocaust ellen. (*Einer gegen den Holocaust*, Piper Verlag, 1998.) című, Elie Wiesel előszavával megjelent kötete a lengyel ellenállási mozgalom futárának történetét dokumentálja, aki 1942-ben elsőnek jutott be a varsói gettóba, és juttatta el a közölt dokumentumot a szövetségesekhez. Hasonlóképpen szűkebb, az utóbbi években mind gyakrabban vizsgált tematikához, a nők szerepéhez adalék Florence Herve összeállítása a „*Szabadnak éreztük magunkat*” („*Wir fühlten uns frei*”, Klartext-Verlag, 1997.), amelyben francia és német asszonyok sorsáról kapunk visszaemlékezéseket és tudósításokat, tovább gazdagítva az ellenállási mozgalom történetét.

Michael Ley „*A német vér védelmében...*” („*Zum Schutze des deutschen Blutes...*”, Philo Verlag, 1997.) kötetének kiindulópontja az 1935. szeptember 15-én elfogadott „Törvény a német vér és a német becsület védelméről” értelmezése, annak bemutatása, miképpen tették „jogilag végrehajthatóvá” a fajelméletet. A közölt dokumentumok periratok, első ízben e kötetben megjelent válogatás a bécsi tartományi bíróság (Wiener Landgericht) aktáiból. Valóban a hétköznapi fasizmus tárul elénk: kisemberek bosszúja, denunciació, kapzsiság, a szerelmi vetélytárs feljelentése, ágyjelenetek, valamint a magasabb akaratnak megfelelően eljáró bírók magatartása, s a végén mindezekhez megannyi ítélet az „árja” feljelentők javára, pusztulásba küldve az elítéltet.

A „3-as akció” (*Betrifft „Aktion 3”*, Aufbau-Verlag, 1998.) szintén az „árjásítással” foglalkozik. A kötet egy Düsseldorfban rendezett kiállítás anyagait tartalmazza, dokumentumokat a zsidó vagyon elkobzásáról, annak módjáról és a vagyontárgyak sorsáról. A több ezer aktából Wolfgang Dreßen válogatott, ügyelve arra, hogy konkrét példákkal is érzékletesebbé tegye a történeteket. Így dokumentumok szólnak arról, miképpen jutott hozzá az IG Farben egy zsidó temető területéhez, milyen bútorokat vásároltak meg iskolák, a bonni egyetem könyvvásárlásairól, illetve hogyan jutottak az árja szomszédok szőnyegekhez, ruhákhoz, sőt az elkobzott krumplihoz. Kibombázott német családok is olyan utalványok révén jutottak olcsó bútorokhoz, amelyeken fel volt tüntetve, hogy azok „zsidó tulajdonból” származnak — nem ritkán Hollandiából, Franciaországból vagy éppen Belgiumból. Arról is szól dokumentum, hogy a koncentrációs tábor túlélés és elkobzott javaik után jóvátételi igényüket bejelentők kérelmét az a hivatalnok utasította vissza, akinek kézjegyje korábban az említett utalványokon szerepelt.

A téma hasonló, csak éppen a megközelítés összetettebb. Nem kifejezett forráspublikáció Frank Bajohr könyve („*Árjásítás Hamburgban*”, „*Arisierung in Hamburg*”, Christians Verlag, 1997.) mégis e körbe sorolható a hatalmas levéltári anyag bemutatása miatt. A kötet dokumentumai 1933-tól 1945-ig kísérik nyomon a zsidó tulajdonosoktól különféleképpen elvett javaknak és maguknak a tulajdonosoknak

a sorsát, a német gazdaság egyik központjának, Hamburgnak „zsidótlanítását”. A példák döbbenetek, milyen módszerekkel jutnak vagyonokhoz a gazdasági és politikai ranglétra magasabb fokait birtoklók, az „árja” hatalmasok.

Nagy számban jelennek meg továbbra is forráskiadványok a holocaustról. A hagyományos szerkezetű kötetek közül sok a felvilágosító munkát segíti. Ilyen a *Buchenwald, a koncentrációs tábor* (*Buchenwald, ein Konzentrationslager*, Pahl-Rugenstein Nachfolger, 2000.), amely ismertető és leíró szövegek kíséretében teszi közzé a különféle dokumentumokat és fotókat. Értékes dokumentumokat ad közre Joe J. Heydecker kötete, pontosabban fényképgyűjteménye, *A varsói gettó* (*Das Warschauer Ghetto*, DTV 1999.). A fényképeket 1941 elejétől egy német katona, Joe Heydecker készítette, akit fotolaboránsként vezényeltek Varsóba. (Joe J. Heydecker — a kötet összeállítója nyilván a fia, a nevében szerepelő „J” a junior szóra utalhat.) Heydecker tudatosan vállalja küldetését, megörökíti az éhségtől elgyötört, beteg, elkínzott embereket és a meggyilkoltakat, hogy, mint írta, „megörökítsem a szégyent, rögzítsem a kiáltást, amelyet én akartam kiáltani a világnak”. A kötet jól egészíti ki az olyan standard kiadványokat, mint amilyen a *Tanuságtévők, jelentések és dokumentumok a zsidóüldözésről a „Harmadik Birodalomban”* (*Zeugen sagen aus. Berichte und Dokumente über die Judenverfolgung im „Dritten Reich”*, Aufbau TB, 1998.), amelyben koncentrációs táborokból szabadultak vallomásait közlik bevezetővel. A Barbara Rogasky összeállította *Holocaust* (*Holocaust*, Rowohlt Verlag, 1999.) alcímében jelzi: a kötet a fiatal nemzedék, a jövő generációja számára készült. E kötetek, ki nem mondva, vitairatok. Megjelennek azonban olyan írások is, amelyek nyíltan vállalják a vitát. Ilyen a Markus Tiedemann által összeállított *„Auschwitzban senkit sem gázosítottak el”* („*In Auschwitz wurde niemand vergast*”, Verlag an der Ruhr 1996., majd zsebkönyvként: Bertelsmann Verlag, 2000.), ahol a címben szereplő idézőjellel a leggyakrabban előforduló és jellemző 60 szélsőjobboldali állítást mutatják be, s velük szemben bizonyítékokat felsorakoztatva bizonyítják az állítások valótlanágát.

Végül essék szó az igazi újdonságról, a német egyesítéssel foglalkozó forráskiadványokról.

Nagy számú forráskiadvány — és rajtuk kívül természetesen a legkülönfélébb más jellegű kiadványok tömege — foglalkozik azzal a történnel, amit hol „hihetetlennek”, hol „a történelemben példátlanak”, hol pedig — már mérsékelt hangnemben — „a jelen körülményeiből előre nem láthatónak” neveznek: a német egységgel vagy újraegyesítéssel, a „Deutsche Einheit”-el vagy „Wiedervereinigung”-al. Az alaphangvétel: az esemény nem csupán a németek számára, hanem egész Közép- és Kelet-Európának meghozta a régi vágyak beteljesedését. Az utóbbi majd fél évszázadban nem egyszer a harmadik világháború veszélyével fenye-

gető feszültségek sorozatát előidéző NDK – NSZK, Nyugat Berlin – Kelet Berlin ellentét elmúltával fellélegezhetett a világ. Sőt, az Európai Közösség is egy pillanatra megfeledkezhetett aggodalmáról, amit már korábban érzett az egyre nyilvánvalóbbá váló német túlsúly miatt. A nem ritkán heves érzelmi töltést sejtető dokumentumokból e korántsem egyszerű folyamatokkal ismerkedhetünk meg, többnyire nagy gonddal és igényesen összeállított kötetekből.

Az iratok a német diplomácia, s különösen a kancellária nem lebecsülendő teljesítményeiről tanúskodnak, beleértve a nem mindig, sőt meglehetősen ritkán méltányolt Helmut Kohl ügyes lépéseit. E kötetek bevezető tanulmányai szinte sztereotipiként hangsúlyozzák, hogy a németek nem feledkeznek meg azokról, akiknek e folyamatban a legtöbbet köszönhetnek: a Szovjetunióról és az Amerikai Egyesült Államokról (ebben a sorrendben) és mindig kiemelten Magyarországról. (Mindenekelőtt a jeladásért, a határ megnyitásáért.) Megjegyzendő, a Magyarország szerepével foglalkozó sorok az esetek többségében szinte protokolláris jellegűek. Inkább a hála személyes hangvételű jelei, amennyiben méltatják a magyar politika és politikusok bátorságát, mi több merészségét. Az egységhez vezető folyamat elemzésekor a fő hangsúly természetesen minden elemzésnél — és a dokumentumokban is — a nagyhatalmak szerepén van.

Jellemző továbbá, hogy a nehézségekért, az egyesülést követően szinte azonnal megjelenő kritikáért, a Kelet–Nyugat-probléma új köntösben és új tartalommal való jelentkezéséért, az egyesülés eufóriáját követő kiábrándulásért nem keresnek „bűnbakokat”, még kevésbé bűnösöket. Nem átkozzák a „bűnös múltat” sem, hanem igyekeznek bemutatni és megértetni a folyamatokat, mindenekelőtt a Német Demokratikus Köztársaság, az NDK történetének és történetírásának az újraértékelésével. E munka összefoglalójaként jelent meg a négy tematikai egységet tartalmazó kötet *Külön múlt, közös jövő (Getrennte Vergangenheit, gemeinsame Zukunft, DTV, 1997.)* címmel. A kötetek az úgynevezett „ankét bizottság” munkájának dokumentumai. E bizottságot a német parlament bízta meg „A németországi NSZEP-diktátúra történetének és következményeinek feldolgozásával”, és 1992 márciusától 1994 júniusáig folytatta munkáját. Áttekintve a zsebkönyvtár méretű és szolid terjedelmű köteteket, megállapítható, hogy a Willy Brandt által útjára bocsátott bizottság — ez volt Brandt utolsó beszéde a Bundestagban — anyagai éppoly ellentmondásosak, ahogyan azt Brandt beszédében megjósolta. A különféle irányzatok demokratikusan kiegyensúlyozott részvétele (7 fő CDU–CSU, 5 fő SPD, 2 fő FDP, 1 fő Grüne, 1 fő PDS), valamint a parlamenti frakciók által javasolt és a parlament elnöke által kijelölt szakértők megbeszélései, konzultációi sok szempontból érdekesek és értékesek voltak, az esetek jó részében azonban meglehetősen parttalan, nem ritkán a szakértelmet is mellőző politikai vitákba torkollottak. Joggal

jegyzik meg a szerkesztők: „... a vita folyamata nem zárult le.” E kötethez ajánlani lehet egy másik oldalról közelítő forráskiadványt: a ... *nos, ez nem a mi alternatívánk volt. NDK ellenzékiek tíz évvel a fordulat után* (. . . *das war doch nicht unsere Alternative, DDR-Oppositionelle zehn Jahre nach der Wende*. Westfälisches Dampfboot, 1999.), amelyben a volt NDK demokratikus ellenzék (a „Bürgerbewegungen”) csoportjainak tagjai vetik fel, hogy vajon az NDK-ban bekövetkezett fordulatnak mindenképpen a nyugatnémet társadalmi rendszer átvételéhez kellett-e vezetnie.

E kötetek között is méltán keltett nagy feltűnést a *Dokumentumok Németország politikájáról. A német egység (Dokumente zur Deutschlandpolitik, Deutsche Einheit*, Oldenbourg Verlag, 1998.) című kiadvány, amelyről fontossága és magyar vonatkozásai miatt is bővebben szólok. A hatalmas, 1667 oldal terjedelmű kötet a Szövetségi Belügyminisztérium és a Szövetségi Levéltár közös gondozásában jelent meg. A szokatlanul, de ez esetben indokoltan terjedelmes (236 oldalas) — és tegyük hozzá tartalmas — bevezető szerzői, a dokumentumok összeállítói és jegyzetelői nem kevesebbre vállalkoztak, mint a kancellári hivatal (Bundeskanzleramt) 1989–1990-ben az újraegyesítéssel kapcsolatosan keletkezett „döntő jelentőségű” iratainak lehető legteljesebb közzétételére. Érdemes megjegyezni, hogy valóban olyan iratokról van szó, amelyek publikálását a történések, a döntési folyamatok kivételes jellege tette lehetővé, feloldva, illetve ezen iratoknál nem alkalmazva a levéltári törvényben szereplő türelmi, a kutatást évtizedekre lehetetlenné tevő zárolási időt. Így kerülhettek be a kötetbe Helmuth Kohl telefonbeszélgetései a folyamatban érdekelt államfőkkel. Gorbacsovval, aki érzékeltetve ugyan, hogy egyetért a folyamattal, meglehetősen tartózkodó volt, és inkább fékezte semmint sietette az eseményeket, igyekezve azokat ellenőrzése alatt tartani, illetve, mindenekelőtt, nem kihívni belső ellenzékét. Bush elnökkel, aki előbb óvatoskodott az NDK megítélésében, majd szinte gyermekes lelkesedéssel sürgette Kohlt a továbblépésre, tartva attól, hogy Gorbacsov megállhat vagy akár meg is bukhat és akkor mindenek vége: „addig üssük a vasat, amíg lehet” — mondta Kohlnek. És természetesen, nem véletlenül, Kohl telefonbeszélgetései Mitterrand-al, különösen baráti hangvétellel, minden részkérdésről tájékoztatva őt, illetve konzultálva vele a legújabb lehetőségekről, s mindig előzetesen, a tervezett lépésekről is. E beszélgetésekben mindkét oldalon jól érzékelhető a történelmi lecke megértése: törekvés az erősebb Németországgal szembeni hagyományos francia bizalmatlanság eloszlatására Kohl részéről, illetve az európai történelmi sorsközösség vállalása Mitterrand által. (A konzultációk Thatcherrel ritkábbak voltak.) Érdekes összevetni a lengyel és a magyar vezetőkkel folytatott tárgyalásokat, illetve a velük kapcsolatos elemzéseket, megjegyzéseket tartalmazó dokumentumokat. Például Kohl, beszá-

molva Bush-nak a magyar, a lengyel és az NDK-beli helyzetről, 1989. október 23-án a „legkedvezőbben alakulónak” minősítette a magyarországi folyamatokat, a magyarokat „bátraknak” és „eltökélteknek” nevezte. „Amit a magyar kormány tesz, az nagy merészség.” — mondta. Majd hozzátette, nem biztos abban, hogy ezt a választók honorálni fogják az elkövetkezendő választásokon. A lengyeleknél a súlyos politikai és gazdasági nehézségekre hívta fel a figyelmet, az NDK esetében pedig egyenesen kaotikusnak nevezte a helyzetet. E beszélgetésben is megjelenik az állandó törekvés a konszenzusra, a Nyugat ellentéteinek az elhárítására. Kohl beszámol Bush-nak arról, hogy most készítik elő körútját, elutazik Londonba, Hágába, Rómába és Párizsba azért, hogy kifejtse: alaptalan a félelem Németország keleti politikájával, az „Ostpolitik”-kal szemben. Nem kell tartani attól, hogy az — ekkor még óvatosan felvetett — újraegyesítés gondolata miatt Németország elhanyagolja a Nyugatot, a NATO-t és az Európai Közösséget. Ellenkezőleg, hangsúlyozni fogja, hogy minderre csak azért kerülhetett sor, mert „a Nyugat összetartott”. Bush válaszában óvatoskodott, egyetlen konkrétumot említett, a lengyeleknek kilátásba helyezett pénzügyi segítséget — Magyarországról nem is tett említést. A kötetben az egyik leghosszabb — egyben az utolsó magyar tárgyú — hét oldalas dokumentum az a feljegyzés, amely Kohl és Németh Miklós 1989. december 16-i budapesti találkozásáról készült. Értéke, hogy híven tükrözi a légkört, a két kormányfő nyílt kapcsolatát. A beszélgetésben áttekintették az európai helyzet szinte valamennyi összefüggését, kiemelten természetesen a német–német kapcsolatok alakulását és az ezzel kapcsolatos magyar érdekeket — beleértve olyan „apróságokat”, mint a magyar munkavállalói kvóta, a munkavállalási engedélyek számának Németh által kért emelését. Valójában mindez apróság volt a német egyesítéshez képest, aminek ekkor még csak az előszele érződött: „Mind gyakrabban hallatszanak hangok, amelyek az újraegyesítést kívánják.” — jegyezte meg Németh Miklós. Kohl nyilván nyugtázta a megállapítást, megjegyzést azonban nem fűzött hozzá. Viszont a megbeszélés végén Kohl megköszönte Horn Gyula külügyminiszter „igen baráti szavait” a német kérdésről, jelezve nagyra értékeli a külügyminiszter erőfeszítéseit is. (A kötetben szerepelnek dokumentumok, amelyek beszámolnak Hornnak az NDK vezetőivel folytatott, őket mérsékletre intő megbeszéléseiről.)

A nagypolitika dokumentumai mellett még érdekesebbek lehetnek a civil társadalom fórumaival foglalkozó kötetek, mint a *Demokrácia most vagy soha (Jetzt oder nie Demokratie*, Forum Verlag Leipzig, 2. kiadás, én. — az első kiadás 1990-ben jelent meg), amely a Lipszében 1989 őszen elindult mozgalom fórumán elhangzottakból válogat. A megfelelő hazai kiadványhoz hasonlóan hatalmas és színvonalas vállalkozás *Az NDK központi kerekasztal-tárgyalásai (Der Zentrale*

Runde Tisch der DDR, Westdeutscher Verlag, 2000.), amely öt vaskos kötetben közli a tanácskozások jegyzőkönyvét, valamint a tárgyalásokon előterjesztett dokumentumokat. A kötetekből megállapítható, ha formájában sok volt is a hasonlóság a hazai kerekasztallal, e fórum — amint azt a későbbi események is megmutatták — lényegesen csekélyebb mértékben befolyásolta az események alakulását, mint a hazai eszmecsere. Érdeemes hozzáolvasni a már korábban megjelent, Andre Hahn jegyezte *A kerekasztal. A nép és a hatalom. Politikai kultúra az NDK utolsó évében* (*Der Runde Tisch. Das Volk und die Macht, Politische Kultur im letzten Jahr der DDR*, Verlag am Park, 1998.) című kötetet, amelyhez a reformszocialista PDS-vezető, Gregor Gysi írt előszót.

Ami bizonyosan megállapítható: a forráskiadványok piaca tovább bővült Németországban, és az ehhez szükséges színvonalas kiadványokban sem volt hiány. Mindez annak a kiadványokat támogató sokrétű, az alapítványoktól, a minisztériumokon át egészen a parlamenti megrendelésekig terjedő rendszernek köszönhető, amely e nem kis költségeket igénylő műfaj továbbélését biztosíthatja.

PANKOVITS JÓZSEF

FORRÁSKÖZLÉSEK A XX. SZÁZADI OLASZORSZÁGRÓL

A század végéhez érkezve, a mérlegkészítő történési buzgalom és az olvasóközönségnek eleget tenni igyekvő törekvés a szakma olasz képviselőit is új feldolgozásokra, a források felülvizsgálatára és a rendezett, feldolgozott forrásokból való válogatások közlésére ösztönözte. Ez utóbbi megfontolás azt célozta, hogy a különböző történetírói iskolák értékeléseinek garmadjában maguk a tények foglalják el eligazító helyüket.

Olaszországban a központi állami archívum (Archivio Centrale dello Stato) mellett a források gyűjtésében, kezelésében és alkalmankénti közlésükben más fontos minisztériumi archívumok, a parlament, a régiók és provinciák, a politikai pártok archívumai és magánszemélyeké is szerepet játszanak. Valamennyiük tevékenységéről, kiadványairól számot adni lehetetlenség.

Szólnunk kell mégis a külügyminisztériumi archívum 1952-ben elkezdett dokumentumközléseiről, amely első sorozataiban az olasz egység létrejöttéről, 1861-től 1943-ig tartó időszakból közli válogatását (*Documenti diplomatici italiani, 1861–1943*. Roma, Libreria dello Stato, 1952–). Az 1996-os kiadás (X^o serie) tartalmazza az 1943–48 közötti időszakot, a XI. sorozat pedig újabb öt év anyagát öleli fel.

A belügyi irattár 30 évnél korábbi anyagai is kutathatók, jóllehet a titkosszolgálati részlegek fondjaihoz kutatási céllal aligha lehetne hozzáférni, ha egyáltalán fellelné valaki ezeket. Hasonlóakat mondhatnánk a nemzetvédelmi — korábban hadügyi — iratokról. Az I. világháború időszakára (1914–1920) vonatkozóan 1995-ben például a központi állami archívum gondozásában megjelent a hadipari szerződésekben érdekelt vállalatok, cégek végeláthatatlan leltárszerű listája, majd a megmaradt hadianyagok likvidálásáról a háború után (1920) hozott intézkedések tárgysorozata. Említést érdemelnek a különböző bankok és pénzüzetek kiváló fényképanyaggal illusztrált reprezentatív időszakos kiadványai, amelyek a XX. századi történésekből nem keveset örökítenek meg az utókor számára (Banca Nazionale del Lavoro, Banca di Roma, a fontosabb városok takarékpénztárai, stb.)

Ezek előrebocsátásával jelezzük, hogy ehelyütt elsősorban néhány olyan kiemelkedő, mindenekelőtt a központi archívumból származó jelentősebb XX. századi vonatkozású forrásközlő kiadványra és néhány historiográfiai munkára koncentrálunk, amelyek az olasz határokon kívül is szakmai érdeklődésre tarthatnak számot. Ez a

megoldás annál is inkább célszerű, mivel az utóbbi évek szakmai terméséről immár ténylegesen be lehet számolni. Korábban ugyanis a XX. századi dokumentumok — a harmincéves határvonal kötöttségei miatt — nem kerülhettek kellő mennyiségben és mélységben rendezés, osztályozás, minősítés alá. Korábban a központi archívum is a XX. századról évfordulókhoz, jelesebb alkalmakhoz — egy-egy élvonalbeli személyiség születésének évfordulója vagy halála — csatlakozó dokumentáló kiállításokkal, a kiállított anyagok könyvalakban történő megőrkítésével foglalkozott, netán szakmai-módszertani konferenciák (publikált) eszmecserei jelezték, hogy a szakma készül a XX. századi források dokumentumainak közlésére. Az állami ünneppe nyilvánított (1945-re visszamenő) április 25-ének, a fasizmus és a német megszállás alóli felszabadulás napjának megemlékezései rendszerint alkalmat teremtettek akár kiállítások rendezéséhez, akár kiadványok megjelenítéséhez. Ahogy közeledtünk a század végéhez, ahogy gyűlt a rendezett anyag és mélyült a megismerés, úgy lettek ezek a kiállítások és kiadványok egyre színvonalasabbak és értékesebbek. 1987-ben — a köztársaság 1946-os születésének 1986-os megemlékezés-sorozatát folytatva — a miniszterelnökség tájékoztatási hivatala a központi állami archívummal együtt, az akkori köztársasági elnök, Francesco Cossiga javallatára nagyszabású kiállítást rendezett a köztársaság létrejöttének körülményeit szemléltető dokumentumokból. Eredetiben mutatták be — többek között — Dino Grandi előterjesztését a Fasiszta Nagy Tanács 1943. július 24-iki éjszakai ülésére, ami Mussolini megbuktatását készítette elő. Más értékes dokumentumok, fényképek, archívumi anyagok bőségét tekinthette meg a közönség.

A központi állami archívum, felismerve a szakma és a közönség XX. századot illető érdeklődésének növekedését és fokozatosan szert téve az igények kiszolgálásának feltételeire (az iratok rendezése, feldolgozottsági szintje), a 90-es évtizedben valóban hézag-, jobban mondva űrbetöltő feladatra vállalkozott. 1994-től kezdve néhány év leforgása alatt 10 kötetben kritikai kiadásban közreadták a Mussolini bukását követő öt év (1943–1948) kormányainak jegyzőkönyveit, a kormányülések egyéb dokumentumait. E kiadványok megjelenítésében ezúttal is közreműködött a miniszterelnökség tájékoztatási hivatala. Mondani sem kell, hogy ezek a kötetek különleges figyelmet érdemelnek tartalmuk, szerkesztési módszerük miatt. Bevezetők, jegyzetek tájékoztatnak a kormányülések jegyzőkönyveinek, iratainak jellegéről, az ülések időpontjairól, a kormányok és döntéseik egymásra következő kronológiai sorrendjéről; az ülések napirendjéhez kapcsolódó tárgy- és egyéb mutatók, az ülések akkurátus beszámozása, az anyagok lábjegyzetelése segíti a kutatók munkáját. A hozott intézkedésekről külön lista készült, felosztva ezeket a kormány elnökségének és az egyes tárcáknak a hatásköre szerint. A kiadvány tehát a legtöbb szempontból eleget tett a kritikai kiadás kívánalmainak.

A sorozat első két kötetét a két Badoglio-kormány (az első 1943. VII. 25 – 1944. IV. 22, a második 1944. IV. 22 – VI. 18. között funkcionált) működésének megfelelően szerkesztették meg. Az első kormány rendkívüli katonai adminisztrációnak, többnyire katonákból álló „szakértő” kormánynak, míg a második már politikus kormánynak minősült. Ehelyütt mi arra vállalkozunk, hogy erről az első két kötetéről szóljunk részletesebben. (Fizikai és terjedelmi korlátoknál fogva el kell tekintenünk a két Bonomi-kormány (1944. VI. 18 – XII. 12., valamint XII. 12. – 1945. VI. 21.), a Parri-kormány (1945. VI. 21. – XII. 10.) és a négy De Gasperi-kormány (1945. XII. 10. – 1948. V. 23.) működését bemutató dokumentumok ismertetésétől.)

1994 tavaszán az akkori miniszterelnök Carlo Azeglio Ciampi tollából való az ajánlás. Bevezető tanulmányt mindkét kötethez az archívum vezető munkatársa, Aldo G. Ricci írt, aki egyben a kiadványsorozat kurátora, szerkesztője. Rögtön a Badoglio-kormány megalakulásánál és tevékenységének első pillanatainál — amint a szerkesztő G. Ricci felhívja erre a figyelmet — feltűnik az a jellegzetes forráskezelési probléma, ami általában az archív-anyagokkal kapcsolatban felmerül. Arról van szó, hogy az archívumok kurátorainak és a kutatóknak legjobb szándéka sem biztosíték arra nézve, hogy iratok ne vesszenek el, következésképp esetleg örökre (?) ismeretlenek maradjanak. Ha ilyen helyzet áll elő, akkor kap szerepet a történész-kutató további vizsgálódása és végül judíciuma, értékelendő a szóban forgó forráshiányos történeti vákuum körülményeit.

Badoglio szakember-kormányára Mussolini eltávolítása után két nappal 1943. július 27-én ült össze először, mely ülésnek fennmaradt a napirendi tárgysorozata, viszont eltűntek — ha egyáltalán voltak — a jegyzőkönyvek, az ülésről készített bárminemű feljegyzések, pedig a napirendek között olyan nagy jelentőségű intézkedésekről volt szó, mint a fasiszmus alapvető intézményeinek és rendelkezéseinek eltörlése. A július 27-iki ülésen hoztak döntést a Nemzeti Fasiszta Párt és Nagy Tanácsának feloszlásáról, az állam védelmére hivatott különleges bíróság megszüntetéséről, a korporációk és a fasciók „parlament”-jének a felszámolásáról, nem utolsósorban pedig azon vezető személyek elmozdításáról az államigazgatás, belügyi, katonai és jogszolgáltatói hatalom csúcsiról, akik a bukott rendszer elkötelezett emberei voltak.

Ugyanígy hiányoznak a szövetséges angolszász hatalmak hadműveleteit irányító tábornokokkal (Eisenhower és munkatársai) lefolytatott fegyverszüneti tárgyalások előkészületeiről fogant dokumentumok. A tárgyalások dátuma 1943. szeptember 3., azonban a formálisan megkötött fegyverszüneti megállapodást csak szeptember 8-án hozták nyilvánosságra. A dokumentumok hiánya egyfelől azt sugallja, hogy a fenti döntések a kormány kebelén kívül, minden valószínűség szerint a király, III. Viktor Emánuel rezidenciáján születtek, másfelől hiányuk a sietséggel

és a fasizmussal kompromittált monarchiát óvni igyekvő titkossággal, illetve a németek előtti érthető, bár merőben megvalósíthatatlan titkolózással magyarázható.

A kérdéses időpontokban bontakozik ki az olasz háborús dráma véres fejezeteinek egyike. G. Ricci első bevezető tanulmányában tárgyyszerűen rámutat arra — forrásmegjelölés nélkül —, hogy 1943. július 26–30. között a fasiszta rendszer¹ és a háború ellen népmegmozdulások zajlottak le, 80 halálos áldozatot, 300 sebesültet és 1500 letartóztatást követelve.² Nem beszélve arról a hallatlan káoszról, amit a Mussolini-buktatás, a háborúból való „kiugrás”, a szövetségesekkel megkötött fegyverszünet, de egyúttal a több fronton is — olaszok és németek, a németek oldalán olaszok és a szövetségesek között — tovább folyó háború, valamint az antifasizmus–fasizmus frontján olaszok és olaszok közötti polgárháború minden borzalmával, kegyetlenségével rázúdított a „csizmaország” lakosságára. Hozzáteve mindehhez a király és a kormány menekülését Rómából a hadieseményekben nem különösebben próbára tett Brindisibe, ami szintén érthető az államiság folyamatosságának fenntartása szempontjából, de a lépés végrehajtásának módja — csapatpapot odahagyva — a fegyveres erőket kiszolgáltatta a német hadvezetésnek, nagymértékben növelve a zűrzavart és az emberáldozatokat.

Nem véletlen, hogy a történeti kutatás lankadatlan erővel gyűjti az anyagot, az adatokat, a tényeket erről az időszakról, amint az sem véletlen, hogy az újonnan feltárt tények fényénél is eltérő a történelmi ítéletalkotás, a közelmúlt eseményeinek értelmezése a történészek között attól függően, hogy politikailag-ideológiailag melyik iskolához, melyik irányzathoz tartoznak.

Az utóbbi évek eme legértékesebb forráskiadványánál maradván meg kell állapítani, hogy természetesen a fentiekén túlmenően számos érdekesség, a megismerést és az értékelést nagyban elősegítő tényanyag tárul fel az olvasó előtt. A Badoglio marsall vezette katonai adminisztráció tökéletesen tudatában volt a kialakult, Olaszországra nézve súlyos katonai következményekkel járó helyzetnek az előrevetülő háborús vereségének, a háborúban szerzett domíniumok, idegen területek meg nem tarthatóságának, ennek ellenére 1943 őszén folyamatosan használja III. Viktor Emánuel olasz királyi címe mellett az „Albánia királya és Etiópia császára” címeket is. Csak az 1943. december 28-iki kormányülés után kelt dokumentumok,

---

1 G. Ricci nem tesz jelzést a rendszer szó elé; ezt e sorok írója pótolta, amit még kiegészíthetne a monarchofasiszta jelzővel, mivel a fasizmus gyakorlatilag összeomlott, de a rendszer maradványait a monarchia intézményei és a volt rendszer ingó-bingó támaszai tartották egybe.

2 *Aldo G. Ricci*: *Introduzione* (ai Verbali del Consiglio dei Ministri, I. vol. Governo Badoglio, 25 luglio 1943. Aprile 1944). XXIII. pag.

az 1944 januárjától datáltak az első olyan rendeletek, amelyek leszűkítik III. Viktor Emánuel „fennhatóságát” Itáliára.

Számtalan olyan intézkedést foganatosítanak ezekben a zűrzavaros időkben — a tavaszi-nyári időszámítás bevezetésére, a halászat és a mezőgazdasági munkálatok fenntartására vonatkozóan például, vagy az állami alkalmazottak bérezésének rendezéséről, a kincstárjegyek kamatairól szólóakat — amelyek inkább békebeli időket idéznek, mintsem háborúsakat. Mindez természetesen nem jelenti a háborús problematika háttérbe szorulását; a háborús viszonyok, a háborúval összefüggő politikai kérdések, minden kuriozitás mellett, uralták a kormány üléseit.

Megtudhatjuk a dokumentumgyűjteményből azt, hogy a „defaszálás” az első kormányülés óta napirenden volt, és a későbbi ülések folyamán is gyakran visszatértek ennek különféle aspektusaira. A szakirodalomban ugyanakkor legtöbbször azon az állásponton vannak, hogy a defaszálás vontatottan, akadozva és az adott helyzet radikális antifasiszta miliójéhez képest lanyhán ment végbe, leszámítva bizonyos, az antifasizmus nevében elkövetett törvénytelen kilengéseket, bosszú-ízű fejleményeket. Ez utóbbiakról viszont csak a legfrissebb szakirodalom tájékoztat.

Nem túlzás azt állítani, hogy a tárgyalt időszakban dőlt el az olasz államiság alapintézményének kérdése. Történelmileg eldőlt, hogy a monarchia és vele Badoglio kormánya átmeneti jellegű, fennmaradása a háború mielőbbi sikeres befejezésének alárendelt tényező. Ennek érdekében a monarchia sorsát elnapolták. A háború „sikeres befejezése” az angolszász hadvezetés üzeneteinek visszatérő kifejezése. Mindez történelmi távlatból szemlélve egyszerűnek tűnik, holott az akkori viszonyok között mind bel-, mind külpolitikai szempontból rendkívül összetett problematika volt. Ismeretes, hogy az 1946-os, a köztársaság és monarchia alternatíváját eldöntő referendum a köztársaság javára 54,3%:45,7% arányban hozott győzelmet. Ez biztos köztársasági sikert jelentett, de nem olyan fölényeset, amit — a körülmények ismeretében — sokan vártak volna. A most tanulmányozható dokumentumok tükrében még érthetőbbek e várakozások. Magunk is fentebb említettük a monarchia kompromittálódását a fasiszmus támogatásában, valamint a monarchia és a fasiszmus közös felelősségét a háborús politika vitelében. A királyi ház, ennek elismerése helyett — a helytartónak frissen kinevezett királyi sarj, Umberto di Savoia, Piemont fejedelme a Times nápolyi tudósítója előtt 1944 áprilisában tett nyilatkozatával — a népre hárította a háború felelősségét, mondván, hogy a Franciaország és Anglia elleni hadüzenetek bejelentésénél senki sem tiltakozott, senki sem kezdeményezte a parlament összehívását, és a sajtó is mélyen hallgatott. A helytartót élesen bírálta a kormány több minisztere, így a liberális Carlo Sforza és Benedetto Croce, az akciópárti Alberto Tarchiani, a kommunista Palmiro Togliatti. Badoglio kormányfői állásfoglalásából kitetszett a király bizalmi emberének pozi-

ciója, némileg palástolt királyhűsége és reménykedése a monarchia túlélési lehetőségében. A szövetségesek képviselőjére Mason Noel Mac Farlane tábornokra hivatkozva kísérelte meg tompítani a vita élet, akinek az üzenetéből azt idézte, hogy a kialakított háborúellenes konszenzust „tiszteletben kell tartani mindaddig, amíg az olasz nép szabadon nyilvánít majd véleményt”.³ A köztársaság–monarchia intézményi alternatívában Togliatti — az adott pillanatban alkalmazott taktikájának megfelelően — egyrészt akceptálta ezt a szempontot, mondván hogy a helytartó „szimpla interjúja” nem teremthet vitás helyzetet az intézményi dilemmában, másrészt azonban Sforza és Croce álláspontjával egybehangzóan kifejtette, hogy a „korona képviselőinek nem kell politikai ügyekkel foglalkozniok”;⁴ a kormány feladata az ide illő feltételek kialakítása. A kormányülés időpontjában a naptár 1944 májusát mutatta, és a fő cél a háború sikeres befejezése volt, amiben a kormánykoalíció pártjai egyetértésre jutottak. Az intézményi dilemma eldöntése valóban a háború utáni időkben került napirendre az ismert eredménnyel. A monarchiára leadott 10 millió voks jelezte azonban, hogy a Times kormányülési visszhangja homályban maradt a szavazók tömegének jelentős részében, főleg Dél-Olaszországban, ahol a monarchia nimbusza meglehetősen erős volt. Észak-Olaszországban a monarchia kevesebb szavazatot kapott, itt már korábban — mivel a háború itt okozott több szenvedést — eldőlt az alternatíva: a királyt itt 1943-tól folyamatosan leszavazták a németek és a fasiszták elleni partizánharcokkal és a nagyvárosok antifasiszta felkeléseivel; ezeken a területeken a monarchiára akkor sem szavaztak volna, ha a helytartó ellenkező értelmű nyilatkozatot ad az angol lapnak. Az Észak és Dél közötti politikai (eredetileg gazdasági és kulturális) szakadék még hosszú ideig Itália társadalmának súlyos belső ellentmondásaként, a fejlődés teherétének bizonyult.

A második badogliánus kormányt koalíciós alapon, monarchistáktól kommunistákig terjedő széles nemzeti összefogás pártjai alkották; benne voltak még a liberálisok, a szocialisták, a kereszténydemokraták, az akciópártiak, és a „munka demokráciája” párt. Ez utóbbi később felbomlott. A monarchistákat is magában foglaló kormánykoalíció lérejöttét épp a Moszkvából hazatérő kommunista pártvezető Togliatti ösztönözte, nagy meglepetést keltve ezzel akkoriban az olasz politikai életben. A monarchia- és Badoglio-ellenes politikai klíma pregnánsan éreztette hatását, de ez nem zavarta Togliattit abban, hogy összhangot keressen az olasz politika és az antifasiszta szövetséges hatalmak Hitler-ellenes, Teheránban 1943 novemberében egyeztetett taktikája között, mely szerint minden Hitler-ellenes erőt célszerű bevonni a háború befejezését segítő cselekvésbe.

---

3 Verbalí del Consiglio dei Ministri, id. kiadás II. vol. 68. p.

4 Uo. 69. p. (Mindkét idézet az 1944. május 11-iki ülés jegyzőkönyvéből való.)

A kommunista emigránsok, így Togliatti hazatérését Oroszországból mellesleg kormánydöntéssel is egyengették, mégpedig az 1943. XII. 27-iki ülésen Badoglio előterjesztésére. A kérdés valódi külpolitikai összefüggésére A. G. Ricci bevezető tanulmányában tér ki, amelyben kérdőjelesen ugyan, de feltételezi, hogy Togliatti részt vett a teheráni konferencián. A szakirodalomban is előfordul ez a hipotézis, amit azonban nem támaszt alá bizonyíték és nem is valószínű, hogy a három nagyhatalom államfőinek megbeszélésén a nemrég (1943 májusában) feloszlatott Komintern olasz titkára részt vett volna. Biztosra lehet venni, hogy a konferencia kimeneteléről Togliatti közvetlenül Sztálintól kaphatott információkat, és ezeket hazatérése utáni politikájában messzemenően szem előtt tartotta.

További kutatások tárgya lehet az, hogy ki mennyiben vindikálhatja magának a „szerzőséget” a kommunista–monarchista háborúellenes együttműködés megformálásában. Valószínűsíthető-e az, amit Roberto Gaja vezető olasz diplomata publikál „A tökéletes diplomata” c. munkájában (Il Mulino 1995.), hogy a tökéletes diplomatának megmintázott Renato Prunas, az első Badoglio-kormányzat külügyi apparátusának vezetője is sugalmazta a szovjet missziót teljesítő Visinszkijen keresztül: Togliattiék hagyjanak fel a merev ellenzékiességgel és lépjenek be Badoglio kormányába.

Némileg kuszálja a történelmi kutatás szélesedő lehetőségeit a külföldi archívumok olasz vonatkozású anyagainak sajtótermékekben, de helyenként könyvalakban is történő, a történelmi ártértekelést, úgymond a történelmi folyamatokat felismerhetetlenné tevő „revizionista” szellemű ártértekelést szolgáló használata. Felmerül ez a probléma főként az amerikai és egykori szovjet titkosszolgálatok archívumaiból származó anyagokkal kapcsolatosan. Olaszországban megdöbbenést keltett, bírálatokat és cáfolatokat váltott ki az ún. Mitrohin-dosszié.⁵

---

5 A Talentum kiadó magyar változatának olasz vonatkozásai már kerültek az Itáliában nevetségessé tett részeket. Feltehetően a Christopher Andrew által összeállított magyar változatban megjelent könyv, az előzetes sajtóanyagok olasz reakciójából tanulva, már nem szerepelteti, a mitrohini ügynöklistán Francesco De Martino egykori szocialista pártfőtájkárt, más szocialista exponenseket (Falco Accame, Lelio Basso) és egész sor neves jobboldali újságíró, csetenként a kultúra vagy a gazdasági élet kiemelkedő személyiségeit. Mindez nem jelenti azt, hogy ebben a változatban ne kellene bírálni a kiadványt, ugyanis az, hogy a Szovjetunió pénzét költött hírszerzésre és a nyugat-európai kommunista pártokra, amelyek elkerülhetetlenül belekeveredtek hírszerzési ügyekbe, nem képez történelmi felfedezést; tárgyalása tudományosan akkor lenne korrekt, ha ezzel párhuzamosan az Egyesült Államok részéről vitt hasonló tevékenységről is ugyanazzal a kritikai éllel szólna a szerző, idézve például William Colby, a CIA egykori igazgatójának nyilatkozatából, amelyben elismerte, hogy a kommunisták ellenfeleit ők pénzelték. (A nyilatkozatot lásd In: Corriere della Sera, 1994. XII. 5. Magyarul részleteket közöltem ebből a Klió 1998/3. számában.)

Egyoldalú beállítások hosszú sorozata hiteltelenítette Olaszországban a Mitrohin-aktákat, de ugyanígy fenntartásokkal kell fogadni bármely titkosszolgálatinak aposztrofált dokumentumot, mivel a valódi titkosszolgálati anyagok — ha nem is az idők végeztéig, de több generáción keresztül — többnyire hozzáférhetetlenek, vagy nyomuk vész. Újabban Giuseppe De Lutiis „A hatalom sötét oldala” c. (Roma, 1996.) művében 1956–1990 közötti időkre vonatkozóan konkrétan megjeleníti, mely titkosszolgálati dokumentumok tűntek el. Ennek ellenére De Lutiis a katonai hírszerzéstől bíróságilag elkobzott 105 ezer oldalnyi anyagban búvárkodhatott, melyekből néhány — jelenkorunkra — jellemzőt közzé is tett. Ezek értékelése részben megtörtént a szerző révén, de részben még várat magára, a további dokumentáció „kritikai rendezése” híján. Hogy ez mikorra zárul le, arra senki sem tud pillanatnyilag választ adni.

A történész szakma nem merészkedik a De Lutiis által pásztázott viharos vizekre, megbízhatóbban kutatható időszakokat és tematikákat választ magának, mint az 1945-ös csomópontot és az ebből kibomló folyamatokat. Erről az időszakról a forrásközlés és a szakirodalom maradandó alkotásokat produkált.

Historiográfiai, illetve a források felhasználása szempontjából szem előtt tartandó az olasz történetírói iskolák pluralitása, ami 1945 után újra sajátja az olasz történetírásnak. A fasizmus szétverésével az antifasizmus a maga tételrendszerével és alapelveivel alkotmányosan kodifikált jogi és politikai etalonként, vezető pozícióba került, de a szellemi-kulturális baloldal, valamint a jobboldal is többféle irányzatra bomlott. Emellett a fasizmus egykori képviselői közül sokan túléltek a bukást, örökségének új támogatói akadtak, bizonyos nosztalgia is átlengi az utóbbi évek politikai hangulatát, így ezek a tényezők együttesen a köztudatra, következőképp a történetírásra különféle hatásokat gyakoroltak. Az egész 1945 utáni társadalmi-politikai fejlődés menetében formálódott ez az összkép, amit csak a szűkebb történész-szakma és a forrásközlés adatai felől közelítünk itt. Hangsúlyoznunk kell, hogy a hagyományosan liberális szemléletű, mérsékelt jobboldali polgári irányzatú történészek légiója mellett erőteljes, számszerűségében és alkotásainak minőségében is elismert baloldali, önmagát marxistának valló, esetenként marxizáló történészgárda fejtette ki tevékenységét, párhuzamosan az országban kulturálisan és politikailag érvényesülő kommunista-szocialista befolyással.

Ez a képlet olyannyira jellemző, hogy a '90-es évtized olasz politikai szubkultúrájának egyik áruklodó hangulati fejleménye a baloldal „kulturális hegemoniájának” a denunciálása. E vélt, vagy sokak szerint tényleges kulturális hegemonián belül a történetírásban túltengő marxizálás lebontása, mint (jobboldalról) megfogalmazott követelmény, felvetődött az iskolai tankönyvek szerkesztésében.

A történeti munka intenzitásának és alkotóerejének két (nem szélsőséges) pólusát képviselő kimagasló példa a kommunista Paolo Spriano és a liberális szemléletű Renzo De Felice. Hazai szakmai körökben ma De Felice divatos, sokat emlegetett szerző, míg a másik úgyszólván ismeretlen, holott teljesítménye nem marad el De Felicéétől. Spriano 1967 és 1975 között öt vaskos kötetben publikálta az Olasz Kommunista Párttól írt monográfiáját, amelyben először közölt levéltári dokumentumokat és egyéb forrásokat. De Felice húszévi forrásfeldolgozó kutatómunkájának eredményét tette közzé „monumentális” (Ormos Mária jelzője) méretű Mussolini-életrajzában hat kötetben.

Rajtuk kívül sokan mások végeztek kutató és közlő-publikáló tevékenységet — felsorolásuk lehetetlen, csak egy átfogó bibliográfiai válogatás összeállítása is embert-próbáló feladat lenne. A példák közé kívánkozik Claudio Pavone munkássága, aki önálló kutatásai alapján elsőként fogalmazta meg a II. világháború olaszországi viszonyairól, a fasiszmus és antifasiszmus küzdelméről ama álláspontját, mely szerint ez polgárháborúnak tekintendő, és mint ilyet nem lehet egyoldalú ideológiai szemszögből — vagy csak antifasiszta, vagy csak fasiszta alapon — vizsgálni. (Lásd. C. Pavone: *Una guerra civile. Saggio storico della mentalità della Resistenza*, Torino 1991.)

Pavone nézetei az 1945 utáni köztársaság-történet szintéziséhez nyújtottak támpontokat (*Storia dell'Italia repubblicana*, Torino 1994). Fontos művek jelentek meg a kereszténydemokrácia történetéről Pietro Scoppola, Gabriele De Rosa, Giorgio Galli tollából és más szerzőktől; hosszasan sorolhatnánk a szocialista párt és a munkásmozgalom történetéről szóló művek alkotóit; azokat, akik az olasz történelem és politika további jelentős kérdéseit dolgozták fel. A politikai pártok kongresszusi és egyéb dokumentumai rendszeresen megjelentek — ezek felsorolásától is eltekintünk. Említést érdemel viszont az, hogy a jelentősebb politikusok különböző beszédei és írásai az érdeklődők rendelkezésére állnak: így a kereszténydemokrata néhai Alcide De Gasperi, Amintore Fanfani, Aldo Moro, az élő veterán Giulio Andreotti, a kommunista Palmiro Togliatti, Luigi Longo, Enrico Berlinguer, a szocialista Pietro Nenni, a későbbi köztársasági elnök Sandro Pertini, az ugyancsak későbbi miniszterelnök Bettino Craxi kötetei mind megtalálhatóak az elmúlt ötven év szerzői listáján. Több pártból is megnevezhetnénk szerzőket, akik pártjaikban nem első számú vezetők voltak, műveik mégis forrásértékűek: Antonio Bisaglia, Guido Bodrato, Emilio Colombo, Francesco Cossiga, Giuseppe Dossetti, Giovanni Galloni, Mario Scelba, Paolo Emilio Taviani a kereszténydemokraták; Giorgio Amendola, Pietro Ingrao, Luciano Lama, Giorgio Napolitano,

Giancarlo Pajetta a kommunisták, Riccardo Lombardi, Rodolfo Morandi a szocialisták részéről feltétlenül e nevek közé tartozik; és nem lehet hallgatni a szocialista párttal 1947-ben szakító Giuseppe Saragatról sem, aki 1964–1971 között mégis a baloldal segítségével tölthette be a köztársasági elnök tisztét.

A nagyszámú történeti munka és kiadvány archívumi segítségnyújtás és háttér nélkül nem készülhetett volna el. Ugyan ez a háttér a jövő műveinek garanciája.

HARSÁNYI IVÁN

BŐSÉG ÉS HIÁNY ZAVARA A XX. SZÁZADI SPANYOL TÖRTÉNELEM DOKUMENTÁCIÓJÁBAN

Azok a magyar kutatók, akik egyetemes történeti vizsgálódásaik során a világ sorskerekeit forgató nagyhatalmak XX. századi lépéseit próbálják követni, legalábbis az ún. kapcsolattörténet területén aránylag kedvező helyzetben vannak. Az angol, a német, a francia, az olasz, a szovjet és az észak-amerikai diplomáciai dokumentumok monumentális sorozatainak a létezése fölötti örömükbe legfeljebb annyi öröm vegyül, hogy ezek a sorozatok hazánkban mindössze két-három gyűjteményben található meg. Ráadásul ezeken a helyeken is hol ez, hol az a kötet hiányzik (rendszerint éppen az, amelyekre az adott kutatáshoz leginkább szükség lenne...). A ritkasági faktor a sorozatokat pótolhatatlan kincssé is teszi. Ezért olykor kemény másolási korlátozások is sújtják a meggondolatlan kutatót, aki kandi szemével a diplomáciai kapcsolatok e kötetekben rejtőző titkait óhajtaná kifürkészni. (Mellőzük most azoknak a dokumentumoknak a hiányát, mint közismert kellemetlen tényt, amelyeket a kötetek tudós, de az okmánykibocsátó hatóságok jóindulatától többé-kevésbé függő összeállítói eleve nem kívántak beiktatni a gyűjteményekbe, vagy ezt egyszerűen nem engedélyezték nekik. Végül is tudomásul vehetjük, hogy a politika leginkább a nemzetközi kapcsolatok terén van kitéve hektikus változásoknak. Emiatt egy-egy mesterfogásnak vélt lépést, amelyre kiöltői a maga idején büszkéek voltak, utóbb — a sikertelenség vagy éppen a nemtelen siker folytán — néhány évtized múltán már restellnek.) Mégis: itt kevés az áthághatatlan akadály. A kötetekben többnyire követhetők egy-egy nagy állam külkapcsolatainak diplomáciai állásfoglalásokban, megállapodásokban, követi jelentésekben és levelezésekben megtestesülő megfontolásai. Ha ehhez hozzávesszük a gazdag tájékoztató apparátust (annotált névmutatók, tárgymutatók, helységnevlistán, az egész sorozat útvesztőjében eligazítást nyújtó külön kötetek), kétségkívül az öröm dominálhat egyébként ambivalens érzéseink között. Fokozza az örömünket, hogy a 20. század sorsdöntő évtizedeiről (a Párizs környéki békeszerződések időszakáról, szelektíve a húszas évekről, valamint a harmincas évek második, illetve a negyvenesek első

feléről) kitűnő, hasonló jellegű hazai dokumentumkiadványok állnak rendelkezésre, amelyek viszont minden, kicsit is komolyabb könyvtár polcairól levehetőek.¹

I.

A spanyol *külpolitikáról* nem készült ilyen sorozat. Az okok vizsgálata messzire vezetne. Túl egyszerű lenne megállapítani, hogy Spanyolország a XX. században nem tartozott a világ vagy Európa sorsát számottevően formáló hatalmak közé, így a diplomáciai iratai iránti érdeklődés is csekélyebb. (Magyarország vagy Portugália, ahol létezik ilyen kiadványsor, még kevésbé tekinthető laposztogató nagyhatalomnak.) Végül is az Ibériai félsziget nagyobbik országa a bőven értelmezett évszázad folyamán többször volt az egész világ figyelmét magára vonó nemzetközi események cselekvő vagy szenvedő részese (az 1898-as spanyol–amerikai háborútól a polgárháború évein át a demokratikus átmenet tanulságos időszakáig, amelyek a legkevésbé dokumentált mozzanata ma éppen a külpolitikai háttér).

Valamivel közelebb kerülünk a magyarázathoz, ha abból indulunk ki, hogy a nagyhatalmak diplomáciatörténeti sorozatainak jól szerkesztett spanyol vonatkozású fejezeteiből csinos kis spanyol diplomáciatörténet kerekedik ki. Rádásul ezek válogatása (a Franco-diktatúra hosszú ideig marginalizált nemzetközi státusza miatt) ritkán volt tekintettel a rendszer presztizs-szemponjtaira. Sőt: abban az időszakban (1945–1948), amikor a spanyol kormányzatot ENSZ-szankciókkal sújtották, Nyugaton és Keleten egyaránt készültek a szankciók indoklását célzó, kifejezetten a kényes mozzanatokra összpontosító (olykor épp ezért kissé „féloldalas”) dokumentumkiadványok.

Egyébként a spanyolországi kutatás, a külügyminisztérium iratainak tanulmányozása egyáltalán nem ütközik több akadályba, mint a nagy fontosságú állami iratok kezelésének minden országban szokásos időhatáraiba. A spanyol külügyminisztérium levéltárában (Archivo del Ministerio de Asuntos Exteriores, Madrid) a

---

¹ Utalhatunk az első világháború utáni közép-európai vonatkozású francia diplomáciai dokumentumok sorozatának első három kötetére. (Documents diplomatiques français sur l'histoire du bassin des Carpates. Vol. 1. Octobre 1918–août 1919. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993.; Vol. 2. Août 1919–juin 1920. Akadémiai Kiadó, 1995.; Vol. 3. Juillet 1920–décembre 1921. Akadémiai Kiadó, 1999.) Lásd továbbá a „Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945” című sorozatnak az 1960–1970-es években szintén az Akadémiai Kiadónál megjelent köteteit, továbbá „A Wilhelmstrasse és Magyarország 1933–1944” című gyűjteményt (Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1968.).

kutató nagyjából a Franco-időszak végéig számottevő korlátozás nélkül hozzájuthat a spanyol külképviseletek jelentéseihez, levelezéséhez vagy akár a külügy olyan belső irataihoz, amelyek valami okból eljutottak valamelyik követséghez, minden olyan országra nézve, amellyel a madridi kormány diplomáciai kapcsolatban állt. Más országokról is találhat dossziékat, ha ezek vékonyabbak is. Ezekből, a mindenkori eseményeken és értékelésükön kívül, figyelemmel kísérheti a diplomáciai kapcsolatok alakulását is, ami Spanyolország esetében több fordulót megért folyamat volt. (A húszas–harmincas években a Népszövetségbe való többszöri be- és kilépés; 1945 után a képviseletek vezetőinek visszahívása Madridból, a Biztonsági Tanács döntése alapján; a Marshall-segélyprogramba és a NATO-ba való bekapcsolódás kudarcot vallott próbálkozása; az ENSZ közgyűlésén évente napirendre kerülő „spanyol ügy” anyagai; a szankciót visszavonó 1950-es határozat után a nyugati nagykövetek egy-két év alatt bekövetkezett visszaszivárgása; a keleti országok emigráns követségei felállításának egyedülálló megoldása „féldiplomáciai” státusban; az 1955-ös ENSZ-felvétel; a keleti blokkországok irányába tett, eleinte burkolt kapcsolatfelvételi ajánlatok, kereskedelmi majd konzuli képviseletek létesítése; sikertelen belépési kísérletek az Európai Közösségekbe; végül a drágán megvásárolt happy end: az EK- és NATO-tagság, illetve az országnak a demokratikus átmenet utáni, valóban kiszélesedő nemzetközi szerepe.

A madridi *Külügyi Levéltárban* az egyes országokra vonatkozó iratcsomók mellett speciális gyűjtemények is találhatóak, pl. a „Második világháború” vagy a „Vasfüggöny” elnevezéssel. Vannak külön kezelt külügyi iratok az 1973-ig közvetlenül Franco által vezetett Miniszterelnökség iratai között is (Kormányelnöki Levéltár). Az AMAE Könyvtárában hozzáférhetők a Külügyminisztérium belső hírleveleinek (esetenként hiányos) gyűjteményei is. Ezek között van, amelyik a külügyi tevékenységet szabályozó törvényeket és rendeleteket közölte; a legfontosabb teljes körűen foglalkozott a minisztériumban zajló eseményekkel, egészen a kisebb-nagyobb kinevezésekig. A fontosabb nemzetközi aktusok természetesen a teljes gyűjteményben rendelkezésre álló hivatalos lapban² is megjelentek. Hiány persze itt is akad: a budapesti követség 1941. évi jelentéseinek az AMAE-ben nyoma veszett, egy olyan országban, ahol a levéltárak — legalábbis azóta — nem szenvedtek erőszak okozta károkat. Ha babonás lennék, megdermednék attól, hogy a MOL-ban viszont a madridi magyar követség 1941-es jelentései váltak köddé...

Akárcsak a hitleri Harmadik Birodalomban, a falangista Nemzeti Mozgalomnak (Movimiento Nacional) saját, pártjellegű külügyi szolgálata is volt, amely idő-

2 A köztársaság időszakában Gaceta de Madrid, 1939 márciusáig; a francóista oldalon Boletín Oficial de Estado (BOE), 1936 augusztusától.

ről időre ugyancsak bocsátott ki hírlevelet. Más időszakokban a falangista párt általános belső bulletinjében³ bukkannak föl a nemzetközi kapcsolatokba bevilágító dokumentumok.

A legalaposabb spanyol és külföldi kutatók természetesen nem elégedtek meg a külföldi diplomáciai kiadványsorozatok mégoly gondosan válogatott anyagaival sem. Munkáik közül lehetetlen akár csak a legfontosabbakat is felsorolni. Négyet azonban — megkockáztatva a válogatás szubjektivitását — mindenképpen meg kell említeni, mint amelyek számot tarthatnak más országok kutatóinak az érdeklődésére is. Az első Palomares Lerma „Mussolini és Primo de Rivera. A diktátorok külpolitikája” című könyve.⁴ A par excellence külpolitikai érdeklődésű szerzőtől hiába várnánk a két diktatúra belpolitikai párhuzamba állítását. Ezzel szemben mindkét ország, és részben Franciaország levéltári anyagai alapján, nagy mélységben vizsgálja nemcsak a két kormányzat diplomáciai kapcsolatát, hanem az együttműködés más területeit, sőt az olasz kormányzat törekvését is arra, hogy biztosítsa közvetlen spanyolországi befolyását az ott élő vagy dolgozó olaszok és szervezeteik révén. (Kiepipítették pl. a fasiszta párt szervezeteit ott, ahol nagyobb számban voltak jelen olaszok.)

Meg kell említeni egy NDK-beli szerző, Dankelmann írását is, aki annakidején a (keleti) német levéltárak nem mindenki számára nyitott részeibe is behatolva figyelemre méltó objektivitással írta meg „Franco Hitler és a nyugati hatalmak között” című könyvét.⁵ Jelentős újdonsága volt, hogy feldolgozta a spanyol üzletekben érdekelt német ipari és kereskedelmi cégek születésük idején titkos iratait is.

A harmadik igen fontos könyv („Az elszigetelt Franco”)⁶ Porteróé, aki Anglia és az USA levéltárait vizsgálta meg, messze a publikált anyagok határán túl. Könyve különösen angol viszonylatban szolgál nem kevés meglepetéssel. Újdonság pl. az 1946 februári Bevin–Bidault találkozáson egy, a jelen lévő Mallet londoni francia nagykövet által lejegyzett, Bidault-t meghökkentő mozzanata, amikor a brit külügyminiszter fölhívta francia kollégája figyelmét: a jövőbeni spanyol átmenetben a hadsereg nagy szerepet fog játszani, ezért a brit kormány előreláthatólag vétőt fog emelni minden javaslat ellen, amely a köztársaság visszaállítását kívánja,

---

3 Boletín Oficial de la Falange Española Tradicionalista y de las Juntas Ofensivas Nacional-Sindicalistas.

4 *Palomares Lerma, Gustavo*: Mussolini y Primo de Rivera. Política exterior de dos dictadores. Eudema S. A. Universidad, Madrid, 1989.

5 *Dankelmann, Otfried*: Franco zwischen Hitler und den Westmächten. VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin, 1970.

6 *Portero, Florentino*: Franco aislado. La cuestión española 1945–1950. Aguilar, Madrid, 1989.

mivel ez a katonai vezetők számára elfogadhatatlan. „Elismerte, hogy ha Franco és a köztársaság között kell választania, a Egyesült Királyság az előbbit választja.”

Végül a legutóbbi kiadványok közül nekünk szóló érdekességénél fogva kiemelkedik Matilde Eiroa „Franco kapcsolatai Közép- és Kelet-Európával (1939–1955)” című könyve.⁷ Különös érdekessége, hogy könyvében csehszlovák, bolgár és magyar diplomáciai iratokra is hivatkozik, valamint azoknak a képviselőknek, illetve vezetőiknek bizonyos anyagaira, amelyeket a szovjet szférába került országok száműzött politikusi létesíthettek Madridban spanyol és más nyugati támogatással. Rendkívül érdekesek azok a részek, ahol a keleti blokkországokból származó emigránsok belső küzdelmeit ismerteti: szinte minden emigráció körében két (vagy több) csoport küzdött a spanyol elismertetésért, nem kevés gondot okozva ezzel a spanyol külügy vezető tisztviselőinek.

Az utóbbi időben történtek kísérletek, ha nem is a XX. századi spanyol külpolitika monografikus történeti összegezésére, de legalább ennek az előkészítésére. Igényes nemzetközi szimpozionok révén igyekeznek átfogni az évszázad legfontosabb spanyol vonatkozású nemzetközi eseményeit és a spanyol külpolitika reagálásait. Ennek a terméke a Javier Tusell által összefogott szimpozion anyagát tartalmazó, 1997-ben megjelent, „Spanyolország külpolitikája a XX. században” című kötet.⁸ Ám — bár talán illetlenség, ha a vállalkozásba bevont magyar szerző bíráló megjegyzést tesz a pompás, vastag kötetre — helyenként csak az eddigi vizsgálódás komoly hézagaira hívja föl a figyelmet. Hiányzik belőle például az első világháború ellentmondásos spanyol külkapcsolatainak az alapos tárgyalása, illetve ezt egyetlen, a germanofil irányzat egy jellegzetes képviselőjének arculatát bemutató tanulmány igyekszik pótolni.

Érdeklődésre tartanak számot az ibériai diktátorok, Franco és a portugál Salazar kapcsolatairól, kormányaik viszonyáról az utóbbi években napvilágot látott elemzések, a már említett Eiroa tanulmányában, illetve De la Torre Gómez és Jiménez Redondo nagy forrásbázisra alapozott kötetében.⁹ Ezekből az 1939-ben aláírt „Ib-

---

7 *Eiroa San Francisco, Matilde*: Las relaciones de Franco con Europa Centro-Oriental (1939–1955). Ariel Historia, Barcelona, 2001.

8 La política exterior de España en el siglo XX. Director: Javier Tusell. Universidad Nacional de Educación a Distancia, Madrid, 1997.

9 *Eiroa San Francisco, Matilde*: Las relaciones Franco-Salazar. Asistencia e intervención portuguesa en la política española. Historia 16, 1997. augusztusi, 256. sz.; *De la Torre Gómez, Hipólito*: La relación peninsular en la antecámara de la guerra civil de España (1931–1939). Universidad Nacional de Educación a Distancia, Mérida, é. n. (kb. 1989); *Jiménez Redondo, Juan Carlos*: Franco e Salazar. As relações luso-espanholas durante a guerra fria. Assirio & Alvim, Lisboa, 1996.

riai paktum” szokásos magyarázatain messze túlmenő motiváló tényezők bontakoznak ki.

Nem pusztán hazafiúi dicsekvésként, hadd fejezzem be a külpolitikáról szóló részt azzal, hogy a spanyol történelem XX. századáról a magyar levéltárakban található források egyáltalán nem mellékesek. Erről tanúskodik az az érdeklődés, amit a spanyol történészek körében ennek a rejtőző kincsnek minden, számukra hozzáférhető nyelven való publikációja kivált. Elsősorban a Magyar Országos Levéltár, a Hadtörténeti Intézet és a Politikatörténeti Intézet Archivuma bővelkedik olykor a legjobb spanyol monográfiákban sem tükröződő fontos információkban.

II.

Nem volna igazságos, sem reális, ha a források körét a külpolitikai iratok körére korlátoznám. Ám helyszűke miatt — mint az első esetben is — többnyire a forrás-csoportok jellegére tett utalásokra kell szorítkoznom.

A *belpolitika* forrásbázisát az 1960-as, még inkább az 1970-es években közzétett nagy *dokumentumsorozatok* alapozták meg. Ezek egy Spanyolországban igen elterjedt forráskiadvány-műfajt, a *vegyes forrásközlést* reprezentálják. Köteteikben hol egyszerű kronológiai sorrendben, hol ezen belül tematikusan is rendezve egymás mellett sorakoznak alkotmányok (ezekben Spanyolország igen gazdag: a 19. és a 20. században több mint egy tucat van belőlük, a tervezeteket nem számítva), jelentősebb törvényhozási aktusok, nemzetközi szerződések, államfői nyilatkozatok, pártprogramok, pártközi szerződések, szociális vagy művelődési dokumentumok, alapvető kisebbségi programok, jellegzetes politikusi megnyilvánulások (beszédok, előadások, újságcikkek), vitairészletek stb. stb. Közülük a legjelentősebbekre érdemes föl hívni a figyelmet. Még az 1970-es évek első felében született a sok szerzőt összefogó María Carmen García-Nieto irányításával „A jelenkori Spanyolország alapdokumentumai” című monumentális sorozat,¹⁰ amely 1808-tól 1973-ig 11 kötetben sorakoztatja a forrásértékű okmányokat és szemelvényeket. Maga a Franco-korszakot tárgyaló 11. kötet több mint ezer oldal. Hasonlóan jelentős Fernando Díaz-Plaja néhány évvel előbb született, igaz, lazább sorozat- és kötetszerkezetű négykötetese,¹¹ amely ennek dacára, a maga korában betöltött

---

10 Bases documentales de la España contemporánea. 1–11. köt. Guadiana, Madrid, 1971–1973.

11 Két legfontosabb kötete a polgárháború és a Franco-rendszer időszakát tárta az olvasó elé. *Díaz-Plaja, Fernando: La guerra de España en sus documentos*. Ediciones Marte, Barcelona, 1966.; *La posguerra española en sus documentos*. Plaza & Janés, Barcelona 1975.

hézagpótló szerepe mellett ma is sok érdekességet rejt. A demokratikus átmenet után is születtek fontos kiadványok. Manuel Tuñón de Lara hatalmas, 11 kötetes sorozatát, amely monografikusan dolgozza föl az egész spanyol történelmet az ókortól egészen az 1980-as évekig, utólag ugyancsak megfajult két vastos dokumentumkötettel; közülük a második „Szövegek és dokumentumok az újkori és jelenkori Spanyolország XVII–XX. századi történetéből” címet viseli.¹² Végül álljon itt egy, a '90-es éveket képviselő kötet, amelynek sokszerzős kollektíváját Antonio Fernández García koordinálta. Ez a „Spanyolország jelenkori történetének dokumentumai” című kötet¹³ sem változtatott a közölt dokumentumok festői sokszínűségén. Ennek a magát makacsul tartó műfaji megközelítésnek lehetnek hátrányai (amelyeket számos kisebb jelentőségű, szűkebb spektrumú forráskiadvány enyhít). Van azonban előnye is, amiért érdemes művelni: olyan komplex képet nyújt egy-egy korszak problémáiról, erőiről és megközelítéseiről, amely a történelmi megismerés számára pótolhatatlan.

A forrás publikációk közül érdemes kiragadni — csak mintának — egy kötetet, amely mutatja, hogyan tűnnek el a gondos kutatás nyomán bizonyos hézagok a század történeti térképéről. José María Thomas a kilencvenes években kritikailag feldolgozta a falangista párt „Ideiglenes Parancsnoki Juntájának” ülésein vezetett jegyzőkönyveket,¹⁴ az ott hozott határozatokat, 1936 decemberétől 1937 március végéig. Ez a korszak, mielőtt Franco, 1937 április 1-jén, más pártokkal együtt a Falangét is belegyúrta a maga vezéri állampártjába, a „tisztá” falangizmus végnapjainak pompás képét nyújtja.

A kutatóknak jelentős segítséget nyújtanak különböző *kézikönyvek*, amelyekben utánanézhet személyeknek, dátumoknak, helyszíneknek, szervezeteknek. A kifejezetten kronológiai kiadványok mellett itt jelentősek azok a spanyolul különös módon „szótárnak” (diccionario) becézett kislexikonok, amelyek a század jelentősebb történelmi személyiségeit mutatják be, királyoktól tudósokon, művészeken és politikusokon át a toreróig. Legutóbb, 1999-ben a Salvat kiadó örvendeztette meg az érdeklődőket ilyen népszerűbb kiadvánnyal.¹⁵ (Egy évvel korábban

12 Historia de España dirigida por Manuel Tuñón de Lara. T. XII. Textos y documentos de Historia Moderna y Contemporánea (siglos XVIII–XX). Labor, Barcelona, 1988.

13 Fernández García, Antonio (és mások): Documentos de Historia Contemporánea de España 1808–1996. Actas, Madrid, 1996.

14 Thomas, José María: Actas de las reuniones de la Junta de Mando Provisional de Falange Española de las JONS celebradas durante el período 5 de diciembre de 1936–30 de marzo de 1937. Historia Contemporánea 7, 1992.

15 Diccionario de los Españoles del siglo XX (Coordinación: Montse Urbano). Salvat Editores S. A., 1999.

a 19. század kutatói vehettek a kezükbe hasonló, igen hasznos kötetet.¹⁶) Akinek pedig többre van szüksége, megtalálhatja a közéleti szereplőkről évről évre kiadott vastag köteteket, igaz, egyenként negyven-ötvenezer forintnak megfelelő összegért. Ezekben a szereplők születési és halálozási dátumai már napra pontosan vannak föltüntetve, és hosszú szócikkek foglalkoznak velük. Enyhíti a helyzetet, hogy a rangosabb könyvruházakban a vékonypénzű vásárló leülhet a könyvvel, és kijegezhethi belőle a legszükségesebb adatokat.

Hasonlóképpen fontosak az újabban megjelent, természetesen nem előzmény nélküli *szervezettörténetek*. Számos korábbi rangos kötet után legújabban Rodríguez Jiménez írta meg például a Falange történetét.¹⁷ Ez a korábinál szélesebb sajtókutatás és az egykori résztvevőkkel folytatott nagy számú mélyinterjú révén ad többet elődeinél, amelyekről egyébként kimondja: nagy segítséget nyújtottak neki.

Csak az említés erejéig foglalkozhatok a számos XX. századi személyiségéről készült terjedelmes *történetírói életrajzokkal*, taláломra rábökve a század elején működött nagy konzervatív politikus, Antonio Maura vagy a szocialista pártot évtizedekig vezető Rodolfo Llopiś nagyívű biográfiáira.¹⁸

Külön kell foglalkoznunk a spanyol történelem nagy XX. századi témájának, a második köztársaságnak, az 1936–1939-es *polgárháborúnak*, és a hozzá vezető szociális-politikai küzdelmeknek a forrásaival. A bőség itt, ami a köztársasági oldalt illeti, igen nagy. A XXI. század elején már minden nagy forráscsoport hozzáférhető. Az egyik azoknak az iratoknak a köre, amelyek a köztársaság vereségekor Franco kormányzatának a kezébe kerültek. A másik az egyes fontos emigráns pártok fondjaival az emigrációból hazakerült irattömeg. Gyakorlatilag minden párt és szervezet anyagai szinte teljes terjedelmükben kutathatók. Ezeket a legtöbb esetben több kötetes levéltári tájékoztató kiadványok teszik könnyebben megközelíthetővé. Még a jelenleg nem jelentős befolyású anarchista áramlat iratai is jól rendezett fondokban rendelkezésre állnak. Ma már a szovjet kommunista pártnak és a Kommunista Internacionálnak a Moszkvában található spanyol vonatkozású iratai is tanulmányozhatók. Ezekre épültek hevenyészett botránykrónikák és meg-

16 *Ruiz Cortés, Francisco–Sanchez Cobos, Francisco*: Diccionario biográfico de personajes históricos del siglo XIX español. Rubinos 1860 S. A., Madrid, 1998.

17 *Rodríguez Jiménez, José Luis*: Historia de la Falange Española de las JONS. Alianza Editorial, Madrid, 2000.

18 *González, María Jesús*: El universo conservador de Antonio Maura. Biblioteca Nueva, Fundación Antonio Maura, Madrid, 1997.; *Vargas, Bruno*: Rodolfo Llopiś (1895–1983). Una biografía política. Planeta, Barcelona, 1999.

alapozott történettudományi elemzések is.¹⁹ Ennek a forráscsoportnak a bemutatásához azonban önálló tanulmány kellene.

A XX. század történései nem világíthatók meg a főszereplők *emlékiratai* és a velük készített retrospektív mélyriportok nélkül. Szerencsére az utóbbi száz év történetének több száz kiemelkedő szereplője tartotta elengedhetetlennek (talán a gyakori „rendszerátalakítások” miatt...), hogy jól vagy kevésbé jól dokumentált, őszintébb vagy szerezcsenmosdatás-szerű visszaemlékezésekben adjon számot tevékenységéről. Maga Franco is, élete utolsó éveiben, hangszalagra mondott bizonyos, korántsem teljes körű memoár-részleteket.²⁰ Családtagjai, közvetlen munkatársai, háznépe, orvosai körében is születtek életének a részleteiről tudósító írások. A legutóbbi időben megjelent memoárkiadványok közül kiemelkedik „Az átmenet emlékezete” című gyűjtemény (1999),²¹ amely visszaemlékezés-részletek és riportok százait vonultatja föl közel nyolcszáz oldalon. Különös jelentősége abban van, hogy (lévén tárgya jórészt a levéltári kutatási határon túlmenő) számos, okmányokkal egyelőre nem dokumentálható mozzanatra vet fényt.

Nagy szerepet játszanak a történetírás színesebbé tételében azok az írások, amelyek *egy-egy részfolyamat vagy társadalmi-politikai irányzat* viszonylag kerek rajzát adják. Valóban csak a legutóbbi időszak kiadványaira utalva ilyen a baszk terrrorszervezet, az ETA Antonio Elorza által koordinált története,²² a polgárháború egészségügyének nyomdakész, rövidesen megjelenő nagymonográfiája (szerzője az élő szereplő dr. Francisco Guerra), illetve az 1936–1939 közötti, a háborút megörökítő dokumentum- és játékfilmekről szóló, Magi Crusells készítette feldolgozás.²³ Érdekes cenzúratörténet is született (Neuschäfer).²⁴ Egykori szereplők keze munkájaként először nyerhetünk összefoglaló képet a spanyol átmenet felé mutató

---

19 Az előbbire jó példa *Stéphane Curtois*-nak és *Jean Louis Pannénak* „A kommunizmus fekete könyve”-ben megjelent, tévedésektől és csúsztatásoktól hemzsegő tanulmánya (A kommunizmus fekete könyve. Bűntény, terror, megtorlás. Nagyvilág, h. n., é. n. 341–360. p.); a másodikat „A kommunizmusok évszázada” című könyv spanyol tárgyú cikkének a szerzője példázza a témáról megjelent írásaiban, így könyvében (*Skoutelsky, Rémi: L'espoir guidaît leurs pas. Les volontaires français dans les brigades internationales 1936–1939. Paris, 1998.*) ill. cikkében (In: *Le siècle des communismes. Les Éditions de l'Atelier, 2000.*)

20 *Franco Bahamonde, Francisco: Apuntes personales del Generalísimo sobre la República y la guerra civil. Fundación Nacional Francisco Franco, Madrid 1987.*

21 *Memoria de la Transición. Coordinado por Santos Juliá, Javier Pradera y Joaquín Prieto. Taurus, Madrid, 1996.*

22 *Elorza, Antonio* (és mások): *La Historia de ETA. Ediciones Temas de Hoy, Madrid, 2000.*

23 *Crusells, Magi: La Guerra Civil española: cine y propaganda. Ariel, Barcelona, 2000.*

24 *Neuschäfer, Hans Jörg: Adiós a la España eterna. La dialéctica de la censura. Novela, teatro y cine bajo el franquismo. Anthropos, Barcelona, 1994.*

első nagy szélrohamról, az 1962-es müncheni találkozóról, ahol száznál több ott-honi és emigráns politikus együtt foglalt állást Spanyolországnak az Európai Gazdasági Közösségbe való belépése mellett, egyben leszögezve, hogy Franco kormánya nem illetékes erről tárgyalni. Az egykori résztvevők egyikének, a liberális monarchista Joaquín Satrústeguinek a szerkesztésében megjelent könyvből²⁵ nemcsak az egykori sajtóközleményeket, és a Franco-kormányzat reagálásait követhetjük nyomon, hanem a találkozó akkor érthető okokból meg nem szellőztetett belső anyagait, az ottani, olykor meglepő személyes találkozások dokumentumait. Ilyen volt pl. a katolikus-monarchista Gil Robles négyszemközti párbeszéde Rodolfo Llopisszal, a szocialista párt főtitkárával, aki kijelentette neki: „Szeretnénk, ha Barcelona grófja tudná: mi szocialisták elfogadnánk egy monarchiát, ha ezt a spanyol nép szavazataival jóváhagyja.” Nagyvonalú vállalkozás a Santos Juliá által összefogott monográfia is, amely „Politikai erőszak a XX. századi Spanyolországban”²⁶ címen helyezi objektív megvilágításba a megtorlásnak a század Spanyolországában hosszú időszakokon át teljes fordulatszámot (és valamilyen mértékben 1975-ig szinte mindig) működő gépezeteit.

Olyan diktatúra történeti megismerésében, ahol egyetlen személy kezében összpontosult az állam, a kormány, a hivatalos egypárt, a hadsereg, és a hivatásrendi tanácskozó gyűlés vezetése, nyilván óriási szerepe van az államfő (jelen esetben *Francisco Franco Bahamonde, a Caudillo*) megnyilvánulásai elemzésének. Itt egyszerre állapítható meg a bőség és a hiány zavara. Egyrészt Franco kultusza miatt minden kis beszéde, írása azonnal, többnyire teljes terjedelemben megjelent, majd „A Caudillo szavai” címmel időnkénti kronologikus kötetekben is napvilágot látott. Az utókor ismerheti azokat a politológiai és irodalmi (!) eszmefuttatásait is, amelyekkel annakidején álnéven lépett a nyilvánosság elé. („A faj” című, megfilmesített forgatókönyvét, illetve a szabadkőművesség elleni irgalmatlan megtorló-hadjáratát eszmeileg megalapozni kívánó terjedelmes cikksorozatát.) Mindez azonban csak a jéghegy csúcsa. A Caudillo után óriási iratanyag maradt, amelynek a fennmaradt és közismerten létező részéhez is csak részleges a kutatók hozzáférése. Halála után megkezdődött iratainak a részleges publikálása, ami koncentrikus körökben szélesedik: előbb nyolc, majd húsz kötetben adott közre válogatást belőle a Francisco Franco Alapítvány által felkért Suárez Fernández.²⁷ A könyv cím-

---

25 *Satrústegui, Joaquín* (és mások): Cuando la transición se hizo posible. El „Contubernio de Múnich”. Tecnos, Madrid, 1993.

26 *Juliá, Santos* (és mások): Violencia política en la España del siglo XX. Santillana, Madrid, 2000.

27 *Suárez Fernández, Luis*: Francisco Franco y su tiempo. 1–8. köt. Azor, Madrid, 1987.

lapján afféle alcímként szerepel az „Acceso exclusivo a los archivos de Franco” („Kizárólagos hozzáféréssel Franco levéltárához”) mondat. Ez igen széles merítésű, heterogén gyűjtemény; az államfő kezén átment idegen dokumentumokat is közöl; ad abszurdum: a Komintern VII. kongresszusának Dimitrov beszámolója alapján hozott 1935-ös határozatából is szerepel benne egy terjedelmes rész. Noha nyilván igen értékes forráscsoportról van szó, úgy tűnik: bizonyos mozzanataiban az elhallgatásos manipulációról az agyonbeszéléses manipulációra való áttérés jegeit mutatja. Azzal is lesz dolga a kutatónak, hogy összevesse a közölt beszédszövegeket az újságokban a maguk idején közölt változattal. E téren már az életében megjelent gyűjtemények esetében is célszerű az óvatosság. Nem akarom azonban eltúlozni a hiányokat. Éppen, mert Franco annyiféle állami és társadalmi szervezetnek volt a vezetője, nagyon sok helyen férhetők hozzá az általa szignált, esetenként maga szerkesztette iratok. Ennek köszönhető, hogy sok színvonalas életrajz készült róla, a legkülönbözőbb politikai és szakmai megközelítéssel. Volt, amelyikhez még maga adott kiegészítő felvilágosításokat. Az utóbbi évtizedből Javier Tusell, Paul Preston, Stanley G. Payne terjedelmes, jól dokumentált, illetve Pablo Fusí népszerűsége dacára alaposan elemző Franco-biográfiája emelhető ki.²⁸ Ám készült a Caudillóról pszicho-életrajz,²⁹ sőt nyíltan ál-önéletrajként készített írói pályarajz is,³⁰ olyan apparátussal, amely történésznek is becsületére válna. A környezetéhez tartozók érdekes visszaemlékezései közül a legérdekesebb orvosáé, illetve mellette hadsegédi szerepet betöltött unokatestvéréé, Franco Salgado-Araujoé.³¹

A zaklatott történetű országban olyan speciális forráscsoportra is figyelni kell, mint a sokszázézer főnyi *köztársasági emigráció iratanyaga*. Ennek a „hivatalos” része, az 1939-től 1977-ig a száműzetésben működött köztársasági emigráns kormány irattára már hazakerült. Ennél azonban sokszorta nagyobb dokumentumtömegről van szó. A példátlan összetételű (a tudósok és a művészek, a politikusok és a technikusok java körére kiterjedő) diaszpóra mintegy 30 ország területén (Mexikótól és Franciaországtól Moszkváig) számtalan periodikát, szakkönyvet, brosúrát, szépirodalmi munkát jelentetett meg. Ezek összegyűjtéséről a madridi képviselőház 2000-ben hozott döntést, a megfelelő pénzeszközöket is hozzárendelve a

28 Tusell, Javier: *Franco en la guerra civil*. Tusquets, Barcelona, 1992.; Preston, Paul: *Franco Caudillo de España*. Grijalbo, Barcelona, 1994.; Payne, Stanley G.: *Franco. El perfil de la Historia*. Espasa Calpe, Madrid, 1992.; Fusí, Juan Pablo: *Autoritarismo y poder personal*. El País, Madrid, 1985.

29 González Duro, Enrique: *Franco. Una biografía psicológica*. Temas de Hoy, Madrid, 1992.

30 Vázquez Montalbán, Manuel: *Autobiografía del general Franco*. Planeta, Barcelona, 1992.

31 Gil Vicente, dr.: *Cuarenta años juntos con Franco*. Planeta, Barcelona, 1981.; Franco Salgado-Araujo, Francisco: *Mi vida junto a Franco*. Planeta, Barcelona, 1977.

feladathoz. Hogy a történézmunka nem légüres térben folyik, arra az utal, hogy ezt a látszólag száraz szakkérdést viharos politikai vita kísérte. A baloldal, de a nemzeti kisebbségi pártok képviselője is azt akarta, hogy a határozatban valamilyen módon utaljanak arra, milyen körülmények között keletkezett ez a hatalmas iratanyag. Magyarán: el kívánták ítélni az 1936 júliusi lázadást és vezetőit, mint annak a felelősöknek, hogy ez a nagy létszámú és igen értékes embertömeg kénytelen volt külföldön menedéket keresni, és alkotó munkát végezni. Ez a javaslatuk a külügyi bizottságban még egy szavazatnyi többséggel átment, és bekerült a parlamenti naplóba is; a plénumon már hasonló minimális többséggel elutasították. Persze az emigráció legfontosabb adatait és történeti röppályáját már korábban jó néhány munka próbálta föltárni, közülük magasan kiemelkednek Eduardo Pons Prades, Rafael Abellán és Javier Rubio terjedelmes tudományos összegezései.³²

A „bújdósó köztársaság” dokumentációs problémájának a visszája, amely persze kevesebb viszontagság közepette formálódott, a „*bujdosó királyság*” *forrásainak* a kálváriája, amely korántsem fejeződött be a köztársaság vereségével. Attól kezdve, hogy 1931 áprilisában XIII. Alfonz király elhagyta az országot, a király lakhelyein, Franciaországban, Svájcban, majd Olaszországban számottevő irathalmaz torlódott fel. Ez jelentősen tovább szaporodott, amikor Don Juan de Barcelona, a király fia a portugáliai Estorilban létrehozta a királyság emigráns központját, saját magántanácsával, irattárával. Franco 1947-ben ugyan formálisan helyreállította a (formálisan általa kétségbe soha nem vont) monarchiát, de ennek trónjára további 28 évre önmagát ültette, létrehozva a Királyi Tanácsot és a Régenstanácsot stb. Így egyszerre két helyen szaporodtak a királyságra vonatkozó feljegyzések, határozatok, Madridban a törvények és a rendeletek is. Szerencsére ezek az iratok nem forogtak kockán. Már a hetvenes évek közepén nagy csokrot publikált belőlük López Rodó, aki egyszerre volt a Franco rendszer prominens kormánypolitikusa, és Don Juan magántanácsosa. Sok kötetnyi emlékirata is nagy mennyiségű forrásértékű részletet és információt hordoz a királyság esélyeinek alakulásáról. Azóta a monarchia „hosszú menetelésének”³³ (López Rodó) vége szakadt és az iratok immár Madridban vannak — több helyen. A monarchia dokumentumai között igen tanulságosak (és ma már kötetbe gyűjtve is olvashatók) az 1975 november végén beiktatott I. János Károly király beszédei. Elolvasásuk sok

32 *Pons Prades, Eduardo*: Los derrotados en el exilio. Bruguera, S. A., Barcelona–Bogotá–Buenos Aires–Cáracas–México, 1977.; *Abellán, José Luis*: El exilio español de 1939. 1–6. köt. Taurus, Madrid, 1976.; *Rubio, Javier*: La emigración de la guerra civil de 1936–1939. 1–3. köt. Editorial San Martín, Madrid, 1977.

33 *López Rodó, Laureano*: La larga marcha hacia la monarquía. Noguer, Barcelona, 1977.

tekintetben magyarázza azt a folyamatot, amelynek során a monarchia perspektívája és ténye a spanyolok nyugalmat és békét akaró többsége számára hosszabb idő során nemcsak elviselhetővé, de elfogadottá is vált.

Fokozatosan hozzáférhetővé váltak a bíróságok, a különböző belügyi szervek, a gazdasági központok (pl. az állami Iparintézet, az INI) levéltárai is. A rendszer gazdaságpolitikájának hatalmas ívű, többezer oldalas elemzését végezte el már az 1970-es években az Ángel Viñas vezetete szerzői kollektíva.³⁴ Több átfogó elemzés készült a spanyol gazdaság évszázadáról. Itt a számítógépes adatfeldolgozás lehetőségei különösen sok ponton tettek lehetővé jelentős korrekciókat. Feltétlenül megemlítendő Nadal neve, aki több ilyen vállalkozásban is részt vett.³⁵ Igényes elemzések születtek a nemzetiségi tartományok 20. századi történetéről.

Se szeri, se száma az értékes és érdekes magánlevéltáraknak, amelyeket valóban magánszemélyek vagy szellemi hagyatékok kezelői, politikai vagy egyéb szervezetek működtetnek. Ezek között említést kell tennem néhány *intézményről*, amelyek tudósok nagyobb csoportjainak az összefogásával igyekeznek igényes rendezvényeken föltárni és elemezni a 20. század nagy történeti forrásait. Ezek számára a történelem természetesen csak a művelendő diszciplínák egyike, foglalkoznak politikatudományi, szociológiai, gazdaság- és művelődéspolitikai, egészségügyi, oktatási, pszichológiai és nemzetközi kérdések vizsgálatával is. Ilyen a jobboldali Néppárt intézete, a rangos Antonio Cánovas del Castillo Alapítvány, a szocialista párthoz kapcsolódó Pablo Iglesias Alapítvány és a kommunista párthoz közel álló Marxista Kutatások Alapítványa.

Ami pedig a címben említett bőséget és hiányt illeti, a hazai kutató inkább csak arra panaszkodhat, hogy nem áll rendelkezésére az az anyagi *bőség*, amely lehetővé tenné, hogy hosszabb spanyolországi tartózkodás segítségével enyhítse tudásának *bőséggel* található *hiányait*.

---

34 Viñas, Ángel (és mások): Política comercial exterior en España 1931–1975. 1–2. köt. Banco Exterior de España, Madrid, 1979.

35 Nadal, Jordi – Carreras, Albert – Sudrià, Carles: La economía española en el siglo XX. Una perspectiva histórica. Ariel, Barcelona, 1994.; Catalán, Jordi: La economía española y la segunda guerra mundial. Ariel, Barcelona, 1995.

BORHI LÁSZLÓ

A HIDEGHÁBORÚRA VONATKOZÓ FORRÁSKIADÁS HELYZETE AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN

Annak ellenére, hogy az amerikaiak élen járnak a történelem empirikus megközelítésének tagadásában, ez a tény a hidegháború történetére vonatkozó forráskiadásokat egyáltalán nem érinti. Ennek legfontosabb fóruma a mai napig az első világháborút követően elindított „*Foreign Relations of the United States*” c. sorozat (FRUS). A sorozat kronologikus, földrajzi, alkalmanként pedig tematikus elrendezésben közli az amerikai kül- és katonapolitika legfontosabb iratait. A második világháborúra vonatkozó kötetek főleg a szövetséges hatalmak konferenciáinak előkészítő anyagait és jegyzőkönyveit tartalmazzák. A negyvenes évekre vonatkozóak elsősorban a State Department-ből származó iratokra épülnek, ezen belül is elsősorban követjelentésekre, illetve utasításokra. Az 1947. évi nemzetbiztonsági törvény értelmében aztán az amerikai külpolitikai döntéshozó rendszert, az új nemzetközi követelményeknek megfelelően, professzionális alapokra helyezték. Új kormányzati szerveket hoztak létre, így a konzultatív, döntéselőkészítő szerepet ellátó National Security Councilt (Nemzetbiztonsági Tanács), a hírszerzés összehangolására a CIA-t, a katonapolitikáéra a Joint Chiefs of Staff-ot (Vezérkari Főnökök Egyesített Tanácsa), a külpolitika valamint a hírszerzés működésének koordinálására pedig az Operations Coordinating Boardot. Mindez az irattermelés megsokszorozásával járt, ami a FRUS szempontjából azt eredményezte, hogy egyre inkább kiszorultak az USA kétoldalú kapcsolataira vonatkozó iratok, és felső szintű szervek dokumentumainak adták át a helyüket. Ennek következtében az elemző és az általános direktívákat tartalmazó iratok kerültek túlsúlyba a végrehajtást dokumentáló anyagok rovására. Így fordulhatott elő például, hogy az 1956-os magyar forradalomra vonatkozó anyagokat felölelő kötet nem tartalmazza a külügyminiszter, John Foster Dulles Belgrádba küldött alapvető fontosságú táviratát, miszerint az USA a fegyveres felkelés beszüntetésében érdekelt, annak kilátástalansága és a magyar nép megsemmisülésének veszélye miatt.

Mindazonáltal a FRUS sorozat elengedhetetlen forrás a korszakkal foglalkozó kutatók számára, hiszen bő és értő válogatásban közli az USA kül- és katonapolitikai stratégiájára vonatkozó iratokat, amelyeket a források szinte áttekinthetetlen mennyisége miatt csak évtizedes kutatómunkával lehetne összeszedni. Az egyes

kötetek általában egy–négy éves időszakokat ölelnek fel, és nagyjából a hetvenes évek elejéig jutottak el (ez régióként változik). A regionális bontás nagy vonalakban állandó: így külön–külön kötetekben szerepel a latin-amerikai térség, a Távol-Kelet, Nyugat-Európa, Kelet-Európa (a Balkánnal) és a Szovjetunió. Esetenként előfordul, hogy aktuális fontosságuk miatt egyes országok külön kötetet kapnak, például erre Németország és Berlin, vagy Vietnam. Külön kötetben szerepelnek a gazdasági külpolitikára (például a segélypolitikára és a gazdasági embargóra) vonatkozó iratok, valamint a nukleáris politika anyaga. A leközölt iratok között szerepelnek a National Security Council ülései és határozatai, valamint az ezekre vonatkozó szakértői és előkészítő anyagok, a JCS állásfoglalásai, jelentései, a CIA által készített elemzések (de a hírszerzésre vonatkozó dolgok nem), a State Department felső vezetésének megbeszélései, állásfoglalásai, a diplomáciai képviselőknek küldött utasítások és az onnan érkezett jelentések. Az iratokat a National Archives és az elnöki levéltárak gyűjteményeiből válogatják. Ugyanakkor a már felszabadított iratokra is vonatkoznak a cenzúra szabályai, amelyeket a FRUS szerkesztőinek is figyelembe kell venniük. Így gyakran előfordul, hogy egyes iratok egyáltalán nem, vagy csak részlegesen kerülhetnek publikálásra. Példaként említhető, hogy az USA kelet-európai politikájára vonatkozó, 1956 novemberében keletkezett NSC 5616/2 dokumentumból kihagyták a katonai vezetés számára adott instrukciókat, amelyek minden valószínűség szerint egy Lengyelországban sorra kerülő ENSZ (és ennek keretein belül amerikai) katonai beavatkozás módozatainak kidolgozására vonatkoztak. Általában kimaradnak a közölt iratokból hírszerzés, a lélektani hadviselés és a felforgató tevékenység konkrétumaira vonatkozó részek.

A levéltári cenzúra miatt keletkező hiányosságok orvoslását vállalta fel a National Security Archive elnevezésű magánszervezet, amely egyéb tevékenységei mellett zárolt iratok felszabadításával és azok közzétételével foglalkozik. Forráskiadványaik közé tartoznak például a kubai rakétaválságra, valamint a Kissinger-Mao tárgyalásokra vonatkozó kötetek. A működésének eltitkolására vonatkozó kritikák hatására a CIA saját maga is forrásközlésekbe bocsátkozott: így például külön kötetbe szedve kinyomtatta az elemzési osztálynak az 50-es évek Szovjetuniójára vonatkozó elemzéseit (National Intelligence Estimates). A „CIA under Harry Truman” című, könyvrusi forgalomba nem került kötetből pedig fény derül a szervezet egy mulatságos bakijára: tíz nappal azt követően, hogy az elnök felállított egy vizsgálóbizottságot az első szovjet nukleáris kísérlet tanulmányozására, a CIA egy elemzése azt jósolta, hogy a Szovjetunió három-öt év múlva lesz csak képes az első sikeres atomkísérlet végrehajtására. Felmerülhet a kérdés, hogy a szovjet rendszer bukása után miért nem közöl a CIA hírszerzésre vonatkozó iratokat. Az erre adott válasz, hogy ebben az esetben többé senki sem vállalkozna hír-

szerzésre, hiszen a munka vállalásának alapvető feltétele, hogy az illető neve saját beleegyezése nélkül meghatározott ideig nem kerülhet nyilvánosságra.

Megjegyzendő, hogy az amerikaiak komoly erőfeszítéseket tesznek a volt szovjet tömbhöz tartozó országok levéltári anyagainak összegyűjtésére és egy részüknek a publikálására. A Woodrow Wilson Center Cold War International History Project által kiadott Bulletin tematikus számai keleti levéltárak anyagait közlik angol fordításban, jegyzetekkel és tanulmányokkal ellátva. Az általuk feltárt forrásokból a interneten közölnek bővebb válogatást, a közlésnek ez a formája egyre elterjedtebbé válik.

A hidegháború forrásainak feltárására és azok történeti, politológiai tanulmányok, monográfiák, összefoglalók formájában történő feldolgozására komoly politikai és társadalmi elvárás van, abban a reményben, hogy feltárul majd a nagyhatalmi konfrontáció „igaz” története.

VARGA LAJOS

A MAGYAR SZOCIÁLDEMOKRÁCIA 1945 ELŐTTI TEVÉKENYSÉGÉVEL KAPCSOLATOS FORRÁSKIVÁLVÁNYOKRÓL

A címben megjelölt, különböző jellegű források a legszorosabb kapcsolatban állnak a XX. századi magyar történelem kérdéseivel, s tanulmányozásukat helytelen lenne leszűkíteni az MSZDP történetének egyes kérdéseire, hiszen ezek a források egyben Magyarország történetének is fontos forrásai. Az elmúlt másfél évtizedben megjelentetett dokumentumok, jegyzőkönyvek, levelezések, válogatások ugyanakkor jelzik a szociáldemokrácia múltja iránti fokozott érdeklődést.

A jegyzőkönyvek, levelezések köréből első helyen kell kiemelni „A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei” című művet, melyet 1986-ban jelentetett meg az Akadémiai Kiadó. A kiválóan szerkesztett és bőséges magyarázattal ellátott teljes, tehát nem válogatott vagy szelektált jegyzőkönyv — mely Szűcs László és Imre Mátyásné munkásságát dicséri — tárgyyszerű betekintést nyújt az 1919-es tanácskormány súlyos problémákkal terhelt tevékenységébe. A jegyzőkönyv átlapozása után konstatálható, hogy a tanácskormány egész tevékenységét két párt vitája, konfliktusa kíséri nyomon 1919 márciusa és augusztusa között. Kár, hogy a minisztertanácsi jegyzőkönyvek folyamatos közreadásának ügye megfeneklett — így pl. a Károlyi-, Berinkey kormányok jegyzőkönyveinek kiadása évek óta előkészületben van. Ugyanakkor az MSZDP tevékenységére vonatkozó kongresszusi vagy pártvezetőségi ülések jegyzőkönyveinek, állásfoglalásainak, határozatainak kiadására az elmúlt 15 évben nem került sor.

Több éves kutató, előkészítő és szerkesztői munka után 1997-ben jelentette meg a Napvilág Könyvkiadó a „Böhm Vilmos Válogatott politikai levelei 1914–1949” című művet. A Szűcs László és Szabó Éva által válogatott és bőséges jegyzettel ellátott kötet nemcsak Böhm Vilmos politikusi pályájának megértéséhez nélkülözhetetlen, hanem a XX. század első felének árnyalt megismeréséhez is jelentős forrásmunka. A 147 levelet tartalmazó válogatás, mely Böhm irathagyatékának csak része, nemcsak betekintést nyújt Böhm sokrétű politikai tevékenységébe, hanem az MSZDP történetére is fontos adatokat tartalmaz.

Már több mint húsz éve folyik Károlyi Mihály levelezésének közreadása. Az Akadémiai Kiadó által megjelentetett vaskos kötetek — szerkesztőik Litván György, Hajdu Tibor fáradhatatlan munkájának köszönhetően — e műfaj etalonjai.

A kötetek az MSZDP vezetőihez vagy tőlük Károlyihoz intézett számos fontos levelet tartalmaznak. Csak remélni lehet, hogy ismereteink tovább bővülnek a megjelenés előtt álló, az 1945 utáni levelezést tartalmazó kötettel.

Litván György és Varga F. János 1990 végén publikálták Jászi Oszkár Válogatott leveleit a Magvető Kiadó gondozásában. A szerkesztők — jó érzékkel — fontosnak tartották, hogy a hatalmas mennyiségű Jászi-levelekből közzétett 285 közé a magyar szociáldemokratákhoz szóló több levelet is beválogassanak.

Az 1920-as években az USA-ban letelepült szociáldemokrata Vince Sándor irathagyatéka több száz levelet tartalmaz. E levelekből jelent meg 16 a Múltunk 2000/3. számában, melyek a Demokratikus Magyarok Amerikai Szövetségének 1941–1942-es tevékenységéről tartalmaznak fontos adatokat (válogatta: Varga Lajos).

A levelezések kapcsán megemlíthető a XIX. század utolsó harmadában élénk nemzetközi tevékenységet folytató Politzer Zsigmondnak I. Mottelerhez küldött, a korabeli baloldali mozgalmakról szóló információi (Közli: Kozáry Andrea, Múltunk, 1992. 1. sz.).

A dokumentum-jellegű forrásokból — jóllehet már az 1945 utáni korszakra vonatkoznak — feltétlenül kiemelendő az emigrációban tevékenykedő Szociáldemokrata Párt 1973 júniusi bécsi konferenciáján elfogadott Szociáldemokrata Alternatíva közzététele. Erre Balogh Sándor vállalkozott a Múltunk 1991/2–3-as számában.

A dokumentumok közül még említést érdemel Szélig Imrénének a magyar munkásmozgalom történetére vonatkozó tervezete (Közli: Sipos Levente, Múltunk 1995/1. sz.).

Áttérve a memoárok és visszaemlékezések témájához, időrendben az első helyen kell megemlíteni a Kende János – Sipos Péter által összeállított „Visszaemlékezések 1919-ről” című válogatást, mely 1989-ben a Gondolat Könyvkiadónál jelent meg. Ez a válogatás már címében is szakított a korábbi apologetikus és történelmietlen kiadványok gyakorlatával, hisz nemcsak a Tanácsköztársaság ellenfeleinek korabeli írásaiból közöl részleteket, hanem zömmel a szociáldemokraták (Ágoston Péter, Kunfi Zsigmond, Weltner Jakab és mások) kétségeit, dilemmáit osztja meg mai olvasóival. Több írás származik a szakszervezeti ellenzék vezetőitől, teljességében ekkor közölték először újra Kunfinak a diktatúra létrejöttéről szóló cikkét (Az Ember 1919. november 14.).

1989 végén jelent meg Magyarországon először Garami Ernő: Forrongó Magyarország című emlékirata, mely az 1922-es lipcsei, bécsi kiadás reprintje. (Ma már nem létező kis kiadó — Primusz — adta ki csaknem 10.000 példányban szerénységem utószavával). Az emlékirat méltatása helyett csak annyit: ez a könyv,

ahogy a fülszövege is említette, a tiltott, a megbélyegzett, az elhallgatott könyvek listáján szerepelt egészen 1989-ig.

A Gondolat Kiadó — Szűcs László utószavával — adta közre Böhm Vilmos: Két forradalom tüzeiben című emlékiratát az 1923-as kiadás hasonmás kiadását. Ugyanis 1946-ban a Népszava Kiadó a kommunista pártra való tekintettel, a művet némileg megcsonkítva adta ki. Más szociáldemokrata személyiség emlékirata sajnos nem jelent meg, kivételt Vince Sándor terjedelmes emlékiratából a Kun Béláról írott fontos részletek képeznek. Megjelent a Múltunk 1998/1. számában, Varga Lajos közlésében.

1996-ban jelentette meg reprint kiadásban Révész Mihály: Fél évszázad című művét a Szociáldemokrácia Egyesülés 2000.

Az 1980-as évek közepétől számos szociáldemokrata vezető cikkeiből, tanulmányaiból, beszédeiből különböző terjedelmű válogatások jelentek meg.

A sort a Szocializmus című folyóiratból 1984-ben közzétett válogatással kell kezdeni (Szerkesztettek: Jemnitz János – Schlett István. Kossuth Könyvkiadó). Ez a fontos vállalkozás elsősorban a főiskolai oktatás segítségét kívánta elősegíteni, s tematikai beosztása jól szolgálta a folyóirat sokrétűségének érzékeltetését. Ám az egyes szerzők kiválasztása, illetve néhányuk elhallgatása egyben a korszak politikai, ideológiai korlátait is jól visszatükrözi.

Az 1980-as években négy szociáldemokrata személyiség munkáiból jelent meg válogatás a Kossuth Könyvkiadó gondozásában. A megjelenés sorrendjében:

Kunfi Zsigmond : Mucsi Ferenc – Szabó Ágnes

Garbai Sándor : Szabó Ágnes – Varga Lajos

Pogány József : Varga Lajos

Mónus Illés : Szabó Ágnes – Pintér István.

Kunfi Zsigmondtól (nem szólva itt a feldolgozásokról, életrajzokról) már az 1970-es években is jelent meg cikkgyűjtemény, ám ez egy évtizeddel későbbi válogatás az 1920-as évekbeli Kunfit is árnyaltabban mutatta be az érdeklődőknek, de az 1919-es vívódásait nem tárta fel. A Garbai-kötet sajátossága, hogy inkább életrajzi feldolgozás, s nem annyira munkáinak szerepeltetése. A kiadvány nem élhetett azzal a lehetőséggel, hogy fontos részleteket közöljön mindmáig kéziratban lévő emlékiratából. Ugyancsak ez a sors érte levelezését is.

Függetlenül Pogány József kalandor politikai szereplésétől, szociáldemokrata korszakának publicisztikája része a magyar a politikai gondolkodásnak. Több történeti elemzése (pl. 1848-ról szóló megállapításai) szociológiai, szociográfiai vagy éppen irodalomtörténeti tanulmányai nem csak korának gondolatiságába nyújtanak bepillantást.

A Mónus Illés-válogatás jól mutatja be a teoretikust, a demokráciáért, a szociális igazságokért küzdő szociáldemokratát, politikust. A kötet megragadóan érzékelteti Mónus politikai előrelátását, a társadalmi problémák megoldásának szükségességét.

A köteteket a kiadó által szabott szűk keretek között mozgó életrajzok vezették be. A tudományos igényességgel összeállított magyarázó és pontosító jegyzetek az érdeklődő olvasó tájékozódását jól szolgálják.

Kéthly Anna beszédeiből, cikkeiből, különféle beadványaiból az 1990-es években két kiadvány készült. 1990-ben egy kis szövetkezet nagyon szerény kivitelű kiadványaként Strassenreiter Erzsébet egy 130 oldalas válogatást nyújtott át az olvasóknak. A 23 dokumentumból 11 az 1948 június előtti időkből származik, a többi néhány levél, rövid cikk zömmel az 1960-as évek első feléből.

Feltehetően 1994-ben látott napvilágot a Kéthly Alapítvány kiadásában a „Szabadságot Magyarországnak!” című terjedelmes válogatás (430 oldal), amely Kéthly Annak 1956–1976 között írt cikkeit évenkénti bontásban tárja az olvasó elé. Mindkét kiadvány jelentősen hozzájárul Kéthly Anna politikusi pályájának megismeréséhez, azonban sajnálatosan nélkülözi a gondos szerkesztői munkát. A terjedelmes „Szabadságot Magyarországnak!” kötetnek csak a kiadója és a támogatója szerepel az impresszumban. Tudományos apparátus nélkül csupán gyűjtemény, de nem igényes válogatás születhet. Tudományos igényű Kéthly-kötet kiadása még előttünk áll.

1994-ben jelent meg az osztrák–magyar történész vegyesbizottság kiadásában, Jemnitz János – Harsányi Iván nagyszerű szerkesztésében „Rónai Zoltán: Válogatott írások I.” című mű. Ez a szerény kivitelű kiadvány először teszi lehetővé, hogy a kiváló teoretikus és politikus Rónai Magyarországon alig hozzáférhető, Közép-Európáról szóló írásait a kutatók megismerhessék. Várakozással tekintünk a folytatás felé.

1998-ban a Magyar Lajos Alapítvány jelentetett meg könyvet Faragó László írásaiból. A kötethez Fejtő Ferenc is cikket adott saját emlékeiből. Több történész és kortárs is jelentkezett írásaival, melyek kiegészítették Faragó László cikkeit, harcos publicisztikáját. A szerkesztők jegyzetanyaga ugyanakkor lehetett volna részletesebb és igényesebb.

A feladatok elemzése és felsorolása helyett csak megemlíteném, hogy a levéltárakban még számos napló, emlékirat található kéziratban. Fontos tanácskozások jegyzőkönyvei nem kerültek kiadásra. Lenne még mit törleszteni.

GERGELY JENŐ

A JELENKORI MAGYAR KATOLIKUS EGYHÁZTÖRTÉNETI FORRÁSOK KIADÁSÁNAK KÉRDÉSÉHEZ

A mögöttünk lévő évtizedben a hazai katolikus egyház 1945 utáni története iránt fokozott érdeklődés mutatkozott. Bár összegző monográfia máig nem született, számos rész kérdés feltárására és dokumentálására — a levéltári törvény adta lehetőségek között — sor került. Rövid áttekintésünkben a történettudomány mint szakma szabályainak megfelelő kiadványokat igyekszünk számba venni. A nyilvánvalóan amatőr közleményeket, a tényeket eltorzító apológiákat külön lenne célszerű megvizsgálni és céljukat, hatásukat értékelni.

A szakszerű egyháztörténeti és egyházpolitikai témájú forráskiadást az tette lehetővé, hogy ez a diszciplína visszanyerte polgárjogát a tudományok spektrumán belül. De legalább ennyire fontos az is, hogy rendezettek lettek az egyházi levéltárak, kutathatóvá váltak az illetékes kormánysszervek levéltárai és a pártarchívumok. Ugyanakkor a leginkább autentikus forráshely: a Vatikáni Titkos Levéltár az 1922 utáni időszakra vonatkozóan továbbra sem hozzáférhető.

A XX. századi magyar katolikus egyház történetének publikussá vált legfontosabb forráscsoportja a püspöki kar tanácskozásainak jegyzőkönyvei. A köztörténethez hasonlítva ennek olyan szerepe van, mint ott a minisztertanácsi jegyzőkönyveknek. A polgári korban rendszeresnek mondható püspöki konferenciák jegyzőkönyvei, azok háttéranyaga, a tanácskozásokból kiadott közös pásztorlevelek vagy határozmányok napjainkig bezárólag szinte hiánytalanul fennmaradtak, illetve összegyűjtésükre sor került. (Bizonytalanságok leginkább az 1950-es évek első felének irattermésével kapcsolatban adódnak.)

A konferencia mibenlétét, résztvevőit, lefolyását, a jegyzőkönyveket mint forrásokat 1984-ben közreadott kötetünk bevezető tanulmányában részletesen ismertettük.¹ A Horthy-korszakban keletkezett jegyzőkönyvek teljes kiadását akkor anyagi okokra hivatkozva elhárították, így forrásközleményünk a püspöki konferenciák köztörténetileg releváns napirendi pontjait tartalmazta. (Esetenként sor került teljes jegyzőkönyvek beemelésére is.)

---

¹ *Gergely Jenő: A püspöki kar tanácskozásai 1919–1944.* Gondolat Kiadó, Bp., 1984.

Bizonyára ez a kötet is közrejátszott abban, hogy katolikus egyházi részről is fontosnak tartották ezen alapvető forráscsoport publikálását. A Bonni Egyetem egyháztörténeti tanszékének professzora, Adriányi Gábor szorgalmazta és támogatta ezt a vállalkozást. Az általa szerkesztett „Dissertationes hungaricae ex historia Ecclesiae” sorozat XII–XIII. köteteként jelent meg „A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között” című forráskiadvány.² Az Esztergomi Prímási Levéltár akkori levéltárosa, Beke Margit szerkesztette sajtó alá az egyébként eredetileg is már nyomdai úton, mintegy 50 példányban sokszorosított, megszerkesztett jegyzőkönyveket. Az alapos bevezető tanulmány mellett a résztvevők archontológiája, továbbá tárgymutató segíti a kötetekben a tájékozódást. Csak sajnálható, hogy a neves szakember nem vállalkozott a jegyzőkönyvek jegyzetekkel történő ellátására, ami a forráskiadás szabályai közé tartozik.

A Dissertationes XIV. köteteként látott napvilágot ugyancsak Beke Margit szerkesztésében „A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között” címmel a Mindszenty-korszak idevágó anyaga.³ A bevezető tanulmányban a szerkesztő nem vállalkozott a korszak egyháztörténetének, egyházpolitikájának áttekintésére. Az pedig nyilván logikusan következett a korábbiakból, hogy ehhez a kötethez sem készült jegyzetapparátus. Figyelmet érdemel a püspöki konferenciákat közlő kötetek esetében, hogy az előszók megemlítik, miszerint a közléshez a püspöki konferencia hozzájárulását adta. Ugyanakkor sem „nihil obstat”, sem „imprimatur” nem szerepel rajtuk, tehát hivatalos egyházi cenzúrát nem gyakoroltak. (Hozzátehetjük, hogy a jegyzőkönyvek különféle példányai — esetenként több évtizedet átfogó kötetei — nem egyházi levéltárakban is megtalálhatók és kutathatók.)

Ismereteink szerint egy idős, nyugdíjas teológiai tanár, aki kellő egyháztörténeti és kánonjogi ismeretekkel is rendelkezik, összegyűjtötte az 1949 utáni püspöki konferenciák jegyzőkönyveit is. Ezek pedig igen viharos körülmények között keletkeztek, és szétszórattak. Leginkább a mindenkori konferencia-elnök hagyatékában lelhetők fel. (Így 1949–1951 között Grósz József kalocsai érsek, 1951–1956 között Czapik Gyula egri érsek, 1956-tól haláláig ismét Grósz érsek, majd Hamvas

---

2 A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között. A bevezető tanulmányt írta és szerkesztette: Beke Margit. Sorozatszerk.: Adriányi Gábor. Aurora Könyvek, München–Bp., 1992.

3 A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között. Szerk.: Beke Margit. Köln–Bp., 1996.

Endre csanádi püspök töltötte be átmenetileg ezt a funkciót.) Ezen források közlésére azonban a rendszerváltozás után sem kerülhetett sor.

A jelenkorra vonatkozó egyháztörténeti források érthetően számos esetben igen érzékeny pontokat érintenek, akár személyi, akár egyházpolitikai vonatkozásban. Szerencsére azonban nem mindegyik forráscsoportnál vannak ilyen nehézségek, hiszen azok már nem „kollektíve” a püspöki kar „termékei”. Vegyük számba ezek közül a leginkább jellegzeteseket.

Az egyháztörténet markáns forráscsoportja az ordinarius által végzett egyházlátogatások során keletkezett irategyüttes. A canonica visitatio meghatározott kérdésekre adott válaszai — az így készült jegyzőkönyvek és kimutatások — egy-egy egyházmegye történetének nélkülözhetetlen forrásai. A visitációs források mibenlétéről Dóka Klára adott közre egy tájékoztató füzetet, illetve az ő vezetésével indult 1994-ben az „Egyházlátogatási jegyzőkönyvek katalógusa” címet viselő sorozat. (Akkor sorozatszerkesztő Szántó Konrád és Zombori István, a kiadványokat a METEM jegyezte.) A sorozat 1. számú kötete a kalocsai főegyházmegye levéltárában található visitációs jegyzőkönyvek listáját és rövid tartalmi ismertetését adta közre. Ezt követően, máig is folytatva, egyházmegyénként került sor ugyanezen forrásregesztá publikálására. A XX. századra vonatkozóan azonban ez a forráscsoport már nem meghatározó: ekkor ugyanis ritkán került sor ilyen típusú egyházlátogatásokra; ha igen, akkor is az 1918 előtti két évtizedből találkozzunk ilyennel.

Ugyancsak fontos sorozat Dóka Klárának, a Magyar Országos Levéltár munkatársának köszönhetően a „Térképek az egyházi levéltárakban” 1990-es években sorra megjelenő füzetei. Egyházmegyénként adja közre a térképek leírását, lelőhelyét, adatait. Ezek többsége nem is elsődlegesen egyháztörténeti jellegű, hanem a köztörténet fontos forrásai.

Az összefüggő irategyütteseket publikáló kötetek között tallózva — kronológiai rendben — az Izsák Lajossal együtt szerkesztett és közreadott „A Mindszenty-per” című könyvet említhetjük.⁴ Mint közismert, ezzel kapcsolatban már 1949 január elején megjelent az ún. „Sárga könyv”, amely a vádiratot „dokumentáló” iratokat tartalmazta. A per lezajlása után, 1949 februárban adták ki a „Fekete könyvet”, a Mindszenty-per megszerkesztett „forgatókönyvét”. A mi vállalkozásunk a Belügyminisztérium irattárában akkor feltalálható peranyagot tette közzé (összevetve a Magyar Rádió hangarchívumának felvételeivel). Sajnálatos módon a per nyomozati anyagát, ami nyilván szerves része ennek a forrásegyüttesnek, nem kutathattuk. 1986-ban Franciaországban közzétettek egy ugyancsak „fekete könyvet” a Politikai perek c. sorozat 2. köteteként, amihez előszót Békés Gellért írt

4 A Mindszenty-per. Szerk.: Gergely Jenő – Izsák Lajos. Reform Rt., Bp., 1989.

Mindszenty-émlékiratainak idézésével, majd következett az eredeti Fekete könyv reprint szövege, végül Varga László jogi okfejtése a per koncepciók jellegéről.⁵ Ez a kötet azonban aligha tekinthető történettudományos szempontból szakszerű forráspublikációnak. Célja nem is ez volt, hanem nyilvánvalóan (egyház)politikai, hiszen ekkor már megkezdődött a biboros boldoggá avatási pere.

Egy koherens egyházpolitikai természetű forráscsoportot képeznek a Magyar Népköztársaság és a Magyar Katolikus Püspöki Kar között 1950. augusztus 30-án aláírt egyezményhez vezető tárgyalások jegyzőkönyvei és a csatlakozó dokumentumok. Ezek annak idején az Állami Egyházügyi Hivatal irattárában már kutathatók voltak. Így született meg az általunk szerkesztett, jegyzetelt stb. kötet „Az 1950-es egyezmény és a szerzetesrendek felszámolása Magyarországon” címmel.⁶ Ennek érdekessége, hogy az eredeti elképzelés szerint a kötetet a Kossuth Könyvkiadó jelentette volna meg. A közbejött rendszerváltozás után ettől elállt, és egy egyházi kiadó, a Vigilia tartotta érdemesnek a publikálást. (Persze „nihil obstat” nélkül, de az akkori „hivatalos” katolikus egyháztörténész-professzor lektorálása mellett.)

1991-ben látott napvilágot Ólmosi Zoltán szerkesztésében a „Mindszenty és a hatalom. Tizenöt év az USA követségen” című kötet.⁷ A pártarchívumból válogatott dokumentumok az 1956 utáni egyházpolitika alapvető forrásait tartalmazzák. A szerkesztő mértéktartó jegyzetekkel látta el a szöveget, írt egy szolid bevezető tanulmányt. Csak azt kifogásolhatjuk, hogy a kötetnek nincs legalább névmutatója.

A téma iránti megnövekedett érdeklődést jelzi, hogy ugyancsak 1991-ben látott napvilágot Binds Ferenc győregyházmegyés pap és Németh László tanár szerkesztésében „»Ha engem üldöztek«. Válogatott dokumentumok a győri egyházmegye életéből 1945–1966” című forrásközlő kötet.⁸ A forráskiadás minden szabályának eleget tevő kötet példás előszóval ellátva, sajnálatosan elkerülte a szakma figyelmét. Pedig ha ilyen kiadványok készülnének minden egyházmegyről (és szerzetesrendről), akkor az érzelmileg túlfűtött, nem egyszer torzítóan szubjektív írások a helyükre tehetők lennének.

Legújabbán egy olyan kötet került kiadásra, amely messze áll bármiféle egyházpolitikai szemponttól, apológiától; levéltárosok által készített példás forráski-

---

5 Mindszenty József a népbíróság előtt. Politikai perck 2. I. U. S. Paris, 1986.

6 *Gergely Jenő*: Az 1950-es egyezmény és a szerzetesrendek felszámolása Magyarországon. Dokumentumok. Vigilia Könyvkiadó, Bp., 1990.

7 Mindszenty és a hatalom. Tizenöt év az USA-követségen. Szerk.: Ólmosi Zoltán. LEX Kft., Bp., 1991.

8 „Ha engem üldöztek”. Válogatott dokumentumok a győri egyházmegye életéből 1945–1966. Mécs László Lap- és Könyvkiadó, Bp., 1991.

advány: „Apor Vilmos Gyulán. Válogatott dokumentumok” címmel Erdmann Gyula és Merényi-Metzger Gábor adta közre az immár boldog Apor Vilmos gyulai plébánosi működésének dokumentumait.⁹ Véleményünk szerint ez a kötet eklatáns példája annak, hogy miként lehet és kell követni a forrásokat „felfedező” jezsuita atyák példáját anélkül, hogy bármiféle apológiába tévednénk.

Az egyháztörténeti források újabb csoportja lehet az „ellenség” szemszögéből keletkezett dokumentumok számbavétele és publikálása. Ennek első jele az „Egyházi hangulat-jelentések 1951, 1953” című kötet.¹⁰ Ez az ugyancsak példás forrásközlés (precíz és informatív lábjegyzetekkel, annotált névmutatóval) a Fővárosi Tanács egyházi elnöke a város irattárában őrzött irategyüttesét adja közre. Egy jobb sorsra érdemes középiskolai tanár jelentései (beleértve a gyóntatószéki információkat is) és az egyházi elnökök összesített értékelései megdöbbentő és elszomorító képet adnak az 1950-es évek első felének állapotairól.

Áttérve a nem archív iratokat közlő kiadványokra, amelyeknél talán már nem is kérhetjük számon rigorózan a forrásközlés szabályait, először a naplók, emlékiratokat vegyük szemügyre. Itt már valóban ízlés szerint válogatva, első helyre Mindszenty József bíboros Emlékiratait kell tennünk, amelyek az 1956 utáni azilumban, az amerikai követségen íródtak. Magyarul először 1974-ben, Kanadában jelentek meg (Toronto, 1974., Vörösvári Kiadó), majd pedig 1989-ben Budapesten a Szent István Társulat reprintben ismét kiadta.¹¹ Az a tény, hogy az ominózus emlékiratokhoz senki nem fűzött kommentárt (sem előszóként, sem jegyzetek formájában) lehet, hogy szerzői jogi feltétel volt, de hogy több tekintetben is ez kívánatos lett volna a történeti hűség kedvéért, az kétségtelen.

Ugyancsak 1990-ben adták ki Magyarországon reprintben Nagy Töhötöm ex-jezsuita „Jezsuiták és szabadkőművesek” című emlékiratát,¹² amelynek eredetije 1963-ban jelent meg Buenos Airesben. Ez a könyv mintegy „kontrollja” a Mindszenty-emlékiratoknak, legalábbis az érintkezési pontokon. Hogy vezető tanulmány, jegyzetek, név és tárgymutató ebben sem található, a fentiek alapján már nem is meglepő, hiszen a gyors megjelenés és az anyagi haszon lehetett az elsődleges szempont a kiadók részéről.

---

⁹ Apor Vilmos Gyulán. Válogatott dokumentumok. Összeállította: Erdmann Gyula – Merényi-Metzger Gábor. Békés Megyei Levéltár, Gyula, 2000.

¹⁰ Egyházi hangulat-jelentések 1951, 1953. Szerkesztette, a bevezető tanulmányt írta és a mutatókat összeállította: Szabó Csaba. Osiris – Budapest Főváros Levéltára, Bp., 2000.

¹¹ *Mindszenty József: Emlékirataim.* Szent István Társulat, Bp., 1989.

¹² *Nagy Töhötöm: Jezsuiták és szabadkőművesek.* Univerzum Kiadó, Szeged, 1990.

Azt, hogy „lehet ezt másként is csinálni” bizonyítja az Orbán Sándor és Vida István szerkesztésében, előszavával, jegyzeteivel és annotált névmutatójával közreadott karcsú kötet: „Serédi Jusztinián hercegprímás feljegyzései 1941–1944”.¹³ A kézirat eredetije az Esztergomi Prímási Levéltárban található, a Serédi Levéltár anyagában. Maga a kézirat — ismereteink szerint — gépelt másolat formájában maradt fenn, ám Serédi saját kezű aláírásával ellátva. A kézzel írt fogalmazvány, ha egyáltalán ilyen volt, nem került elő. A dokumentum alapvető forrás e vészidőkorszak történetéhez, különösen a katolikus egyház felső vezetésének megítéléséhez.

Ugyanebbe a műfajba tartozik a „Grósz József kalocsai érsek naplója 1944–1946” című kiadvány. A kalocsai érsek nem utólag, hanem naprakészen írta naplóját, amelynek ez a töredéke maradt csak fenn, a többi kézen-közön eltűnt az ÁVH bugyraiban. Török József professzor adta közre a forrást.¹⁴ A kötethez a rövid utószótól eltekintve semmiféle más apparátus nem járult. Pedig igencsak neurálgikus kérdéseket érint az emlékirat, amelyekről hasznos lenne megismerni a mai egyháztörténész véleményét is.

Igazából műfajilag meghatározhatatlan számos kiadvány, kötet jellege, amelyek fontos dokumentumokat is közreadnak. A probléma itt sem a jobbító szándékkal van, hanem a szakmai kritériumok negligálásával. A nem egyszer publicisztikai jellegű „saját szövegek” közé vagy mellé tett dokumentumok közreadásakor legjobb esetben azok hiteles feltalálási helyét olvashatjuk. Ebbe a kategóriába sorolható Virt László: Márton Áron, a lelkiismeret apostola című kötete.¹⁵ Hasonló, de igényesebb kiadvány Petróci Sándor: Emlékek Pétery József püspökről című kötete,¹⁶ amelyben a hányatott sorsú váci püspök számos megnyilatkozását, írását teszi közzé.

Ha nem is tekinthető a szó szoros értelmében forráskiadásnak, mégis a korszak egyháztörténetének fontos forrásait képezik Mindszenty bíboros szentbeszédei. Beke Margit szerkesztésében „Egyházam és hazám” címmel három kötetben jelentek meg ezek a szövegek, amelyek természetesen nem egyszerűen „csak” szentbeszédek, hiszen azoknak volt konkrét társadalmi-politikai „üzenete” is.¹⁷ A

---

13 Serédi Jusztinián hercegprímás feljegyzései 1941–1944. Sajtó alá rendezte Orbán Sándor és Vida István. Zrínyi Kiadó, Bp., 1990.

14 Grósz József kalocsai érsek naplója 1944–1946. Sajtó alá rendezte: Török József. Szent István Társulat, Bp., 1995.

15 Márton Áron, a lelkiismeret apostola. Összeállította és a bevezetőt írta: Virt László. Ecclesia, Bp., 1988.

16 *Petróci Sándor: Emlékek Pétery József püspökről.* Szent István Társulat, Bp., 1997.

17 *Egyházam és hazám: Mindszenty József hercegprímás szentbeszédei.* Összegyűjtötte, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta: Beke Margit. Esztergomi Főegyházmegegyezés kiadása, Esztergom, 1991., 1994., 1998.

beszédeket a szerkesztő jegyzetekkel látta el, bevezető tanulmányt készített a kötetekhez, névmutatók segítik a tájékozódást, és még fényképmelléletek is szemléltetik az eseményeket. Az egyháztörténetírás szempontjából ugyanilyen fontos lenne összegyűjteni mondjuk Czapik Gyula egri érsek vagy Hamvas Endre csanádi püspök majd kalocsai érsek, netán Lékai László bíboros beszédeit is. Ha másért nem, legalább a kép teljessége érdekében.

Befejezésül egy unikális forráskiadást kell méltatnunk. Prohászka Ottokár, a későbbi „megindexelt” fehérvári püspök 1877-ben kezdte írni — és 1927-ben bekövetkezett haláláig folytatta is — „lelki naplóját”, amit összegyűjtött munkáinak szerkesztője és közreadója, a piarista Schütz Antal „Soliloquiának” nevezett el. Ennek a kéziratnak az első kiadására 1929-ben került sor, a Schütz által szerkesztett Prohászka Ottokár Összegyűjtött Munkái (Bp., Szent István Társulat kiad.) 23. és 24. köteteként. Schütz, átérezve a napló pikantériáját, terjedelmes és igen alapos elemző életrajzot írt eléjük Prohászkaról, aminek számos megállapításával ma is egyet kell értenünk.

A Prohászka-naplónak is megvan a maga sorsa. Amikor a püspök váratlanul elhunyt, titkár-féle bizalmasa, egy Némethy Ernő nevű katolikus pap a kezébe került naplót ollóval megcenzúrázta, és a szerinte kompromittáló, vagy csak esetleg félreérthető részeket eltűzelte. A kézirat egyes részei szerencsére sem Némethy, sem Schütz kezébe nem kerültek, a fehérvári palota iratai között rejtőzködtek. Így Schütz a Némethy által neki adott szöveget tette közzé. (Ugyancsak jegyzetek és kommentárok nélkül.) Ez az eljárás nem maradt titokban, és a kutatókat szinte máig izgatták a rejtve maradt részletek. P. Szabó Ferenc. S. J. vezetésével az 1990-es évek elején összejött egy Prohászka-kutató civil szervezet Székesfehérvárról, amelynek egyik célja a soliloquia hiteles szövegének felkutatása és közzlése volt. Barlay Ö. Szabolcs ciszterci atya és Frenyó Zoltán filozófus közreműködésével született meg a három kötetes „Prohászka Ottokár: Naplójegyzetek” sorozat.¹⁸ A Schütz-féle kiadványt kiegészítették a fehérvári levéltárban előkerült anyagokkal, illetve pótolták — ahol lehetett — a Schütz által is kihagyott naplórészleteket. A kevés jegyzet szűkszavú, inkább csak latin vagy más idegen nyelvű szövegek, idegen szavak fordítására korlátozódik. Ezt az eljárást végső soron helyeselhetjük, hiszen a lelki naplók interpretálása nem ezen jegyzetek, hanem külön monográfia feladata lehetne.

Prohászknál maradva, az indexre tételével kapcsolatos forrásfeltárást és publikálást említhetjük meg. Az 1990-es évek elején, mondhatni véletlenszerűen, az

---

¹⁸ I. 1887–1891. Székesfehérvár, 1997.; II. 1891–1919., Székesfehérvár, 1997.; III. 1919–1927. Székesfehérvár, 1997.

Esztergomi Primási Levéltárban Prohászka ottani működése után kutatva találtunk rá a vigilandia bizottság terjedelmes jegyzőkönyvére, amelynek „feljelentése” alapján 1911-ben Prohászka indexre tették. A dokumentum forrásvidékének feltárása mellett összegyűjtöttük a többi idevágó hazai információt is, és azt egy tanulmányban publikáltuk.¹⁹ Adriányi professzor eme tanulmányunkra, illetve forrásközlésünkre is utalva ismételten kérte a Szentszék illetékeseit, hogy tegyék lehetővé számára Prohászka indexre vételének kutatását. Ezt a lehetőséget 2000 decemberében megkapta. Szenzációsnak mondható források birtokába jutott, amelyeknek publikálását 2001-re tervezi.

Egy fehér folttal kevesebb marad a jelenkori magyar egyháztörténet tablóján. De hát Isten malmal lassan őrölnek (de őrölnek).

---

19 Ein Beitrag zur Indizierung einiger Werke des Bischofs von Székesfehérvár, Ottokár Prohászka. In: Im Gedächtnis der Kirche neu erwachen. Studien zur Geschichte des Christentums in Mittel- und Osteuropa. Festgabe für Gabriel Adriányi zum 65. Geburtstag. Hrsg. Reimund Hass, Karl-Josef Rivinius und Hermann-Josef Scheidgen. Köln-Weimar-Wien, 2000. Böhlau Verlag, 449-461. p.

FÖGLEIN GIZELLA

A MAGYARORSZÁGI NEMZETISÉGI KÉRDÉS MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁNI TÖRTÉNETÉNEK JOGFORRÁSAI (1945–1993)

A forráskiadás módszertani problémái

A magyar történetírás az utóbbi évtizedekben figyelemre méltó tudományos értékekkel gazdagította a nemzetiségtörténeti irodalmat.¹ Am közülük csupán néhány olyan monográfia és iratpublikáció látott napvilágot, amely kifejezetten a nemzetiségi kérdés történetét tárgyalja. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének egyes korszakai — köztük a második világháború utáni időszak nemzetiségpolitikájának nem egy területe — még mindig szinte „terra incognita”-nak tekinthető. Ehhez járul, hogy mindmáig nem rendelkezünk olyan kiadvánnyal, amely a magyar állam nemzetiségpolitikai jogalkotó tevékenységéről átfogó képet nyújtana.

Így a tervezett „Magyarország és a nemzetiségek. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai 1848–1993” című kiadvány — mely Balogh Sándor szerkesztésében, Kardos József, Pritz Pál, Sipos Levente és jómagam összeállításában készül — a fentebbi hiányokat bizonyára sok tekintetben enyhítené.

A következőkben a tervezett kiadvány 1945–1993 közötti jogforrásairól, e források publikálásának néhány módszertani kérdéséről szeretnék röviden szólni.

I. A periodizáció

Tekintettel arra, hogy a téma egyidejűleg jogtörténeti és politikatörténeti indíttatású és jellegű, ennél fogva nem lehet nem figyelembe venni a megtörtént események logikája alapján markánsan kirajzolódó jogtörténeti és köztörténeti periódusokat.

A köztörténetet tekintve: az 1944–1948; 1948–1956; 1956–1990 közötti periódusok különülnek el. A jogtörténetet illetően pedig: az 1944–1946; 1946–1949;

---

¹ Gondolunk itt elsősorban Arató Endre, Dolmányos István, Fehér István, I. Tóth Zoltán, Katus László, Kemény G. Gábor, Kővágó László, Perényi József, Polányi Imre, Szász Zoltán, Tilkovszky Lóránt, Tóth Ede, Zilbauer György publikációira.

1949–1989 közötti periódusok. Az egyes jogforrások e koordináta- rendszerekben, illetve a „de jure” és a „de facto” helyzetekben, kellő körültekintéssel helyezhetők el.

II. A jogforrások hierarchiája és a jogélet

Szembeötlő és elgondolkodtató a koalíciós korszak jogforrás-típusainak sokfélesége. A polgári kor jogforrásai tovább éltek; ám mellettük „vegyes”, vagy teljesen új jogforrások is megszülettek.

Így a kormány klasszikus, rendeletalkotó jogköre nemcsak „kibővült” (a felhatalmazás által), de egyúttal „le is szűkült” (a fegyverszüneti státus következtében). Példaként említeném, hogy a kormány felhatalmazás alapján, rendelettel helyezte hatályon kívül a zsidótörvényeket;² viszont a Szövetséges Ellenőrző Tanács határozatának végrehajtására rendelte el a magyarországi német nemzetiségű lakosság Németországba való kitelepítését.³

Az 1949–1989 közötti jogtörténeti periódus talán legszembeötlőbb sajátosságának azt tekinthetjük, hogy bár formálisan az Országgyűlés a Magyar Népköztársaság legfelsőbb államhatalmi szerve volt, ez a gyakorlatban nem, vagy csak részlegesen érvényesülhetett.

Az országgyűlés törvényeket korlátozott számban hozott; viszont az Elnöki Tanács országgyűlést helyettesítő jogköre szinte korlátlan lett. Az alkotmányozás kivételével minden kérdésben alkothatott és alkotott törvényerejű rendeleteket. A törvények és a törvényerejű rendeletek aránya pl. az 1949–1954 közötti parlamenti ciklusban 28:139 volt; az 1953–1958 közötti parlamenti ciklusban 31:234 — és a sort folytatni lehetne a továbbiakban is. A nemzetiségi kérdéssel csak néhány törvény, s azoknak is csupán egyes fejezetei foglalkoztak; viszont több törvényerejű rendelet vagy teljes terjedelmében, vagy több paragrafusban tárgyalta azt. Így pl. törvényerejű rendelet született az oktatásban alkalmazott megkülönböztetés elleni küzdelemről szóló egyezmény kihirdetéséről — 1964;⁴ a faji megkülönböztetés valamennyi formájának kiküszöböléséről elfogadott nemzetközi egyezmény ki-

---

2 Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 200/1945. ME számú rendelete a zsidótörvények és rendeletek hatályon kívül helyezéséről. (Magyar Közlöny, 1945. 9. szám)

3 A nemzeti kormány 12 330/1945. ME számú rendelete a magyarországi német lakoságnak Németországba való áttelepítéséről. (Magyar Közlöny, 1945. 211. szám)

4 A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1964. évi 11. számú törvényerejű rendelete az oktatásban alkalmazott megkülönböztetés elleni küzdelemről szóló egyezmény kihirdetéséről. (Magyar Közlöny, 1964. 33. szám)

hirdetéséről — 1969;⁵ az ENSZ Közgyűlése által elfogadott Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya kihirdetéséről — 1976.⁶

A törvényerejű rendeleteken kívül számos minisztertanácsi rendelet és határozat látott napvilágot a nemzetiségi kérdéstről; pl. a német lakosságra vonatkozó rendelkezések módosításáról, a kibocsátott korlátozó rendelkezések megszüntetéséről szóló 1949. és 1950. évi minisztertanácsi rendeletek;⁷ a cigánylakosság helyzetének javításáról — 1979. évi MT határozat⁸ vagy a Minisztertanács Nemzetiségi Kollégiumának létesítéséről — 1989. évi MT határozat.⁹ Továbbá igen nagy számú miniszteri utasítás született pl. a nemzetiségi tanerők továbbképzéséről — 1952;¹⁰ a nemzetiségi szakfelügyelők felügyeleti hatásköréről — 1959;¹¹ a nemzetiségi is-

---

5 A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1969. évi 8. számú törvényerejű rendelete a faji megkülönböztetés valamennyi formájának kiküszöböléséről New Yorkban 1965. december 21-én elfogadott nemzetközi egyezmény kihirdetéséről. (Törvények és Rendeletek Hivatalos Gyűjteménye 1969. Budapest, 1970. 125–132. p.)

6 A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1976. évi 8. számú törvényerejű rendelete az Egyesült Nemzetek Közgyűlése XXI. ülészakán, 1966. december 16-án elfogadott Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya kihirdetéséről. (Törvények és Rendeletek Hivatalos Gyűjteménye 1976. Budapest, 1977. 128–137. p.) A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának 84/1950. MT számú rendelete a magyarországi német lakosság áttelepítésével kapcsolatban kibocsátott korlátozó rendelkezések alkalmazásának megszüntetése tárgyában. (Magyar Közlöny, 1950. 52. szám)

7 A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának 4274/1949. MT számú rendelete a német lakosságra vonatkozó rendelkezések módosítása tárgyában. (Magyar Közlöny, 1949. 213. szám).

A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának 84/1950. MT számú rendelete a magyarországi német lakosság áttelepítésével kapcsolatban kibocsátott korlátozó rendelkezések alkalmazásának megszüntetése tárgyában. (Magyar Közlöny, 1950. 52. szám).

8 A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának 1016/1979. számú határozata a cigány lakosság helyzetének javításával kapcsolatos további feladatokról. (Művelődésügyi Közlöny, 1979. 16. szám)

9 A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának 1048/1989. számú határozata a Minisztertanács Nemzetiségi Kollégiumáról. (Törvények és Rendeletek Hivatalos Gyűjteménye 1989. II. kötet. Budapest, 1990. 1025. p.)

10 A közoktatásügyi miniszter 859-417/1952. KM számú utasítása a nemzetiségi tanerők továbbképzéséről. (Közoktatásügyi Közlöny, 1952. 7. szám)

11 A művelődésügyi miniszter 44 079/1959. MM számú utasítása. A nemzetiségi szakfelügyelők felügyeleti hatásköre. (Művelődésügyi Közlöny, 1959. 4. szám)

kolák óraterveiről 1958; 1963; 1969;¹² minisztériumi utasítás rendelkezett a Nemzetiségi Oktatási Bizottság létesítéséről — 1975.¹³

A törvény az 1989–1990. évi rendszerváltozás nyomán és után nyerte vissza a parlamentáris kormányzati rendszerek jogforrási hierarchiájában betöltött helyét és szerepét. A politikai és jogi rendszerváltozás bizonyítékai voltak az olyan „sarkalatos” törvények, mint az 1989. évi XXXI. törvény az alkotmány módosításáról;¹⁴ vagy az 1993. évi LXXVII. törvény a magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól.¹⁵

III. A forráskiadás módszertani kérdései

Tudományos szempontból indokolt lenne a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos teljes joganyag közlése. Ám a publikációs lehetőségek ennek szükségszerűen (pl. területi) korlátokat szabnak. Így kézenfekvő megoldás a súlypontosítás és a válogatás.

A forráskiadvány teljes terjedelemben magában foglalja mindazokat a jogszabályokat (törvényeket, törvényerejű rendeleteket, országgyűlési határozatokat, a fontosabb minisztertanácsi, miniszteri rendeleteket és határozatokat stb.), amelyekkel a magyar állam kifejezetten szabályozta, illetve szabályozza az itt élő horvátok, németek, románok, szerbek, szlovákok, szlovének és más nemzeti és etnikai, illetve nyelvi és vallási kisebbségek politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális életét és helyzetét. Emellett közli azoknak a jogszabályoknak (alkotmánytörvények, választójogi törvények, az állam és az egyházak kapcsolatával foglalkozó jogszabályok stb.) megfelelő fejezeteit és pontjait is, amelyek reájuk vonatkoznak.

---

12 A művelődésügyi miniszter 54 275/1958. MM számú utasítása. Nemzetiségi óratervek. (Művelődésügyi Közlöny, 1958. 16. szám);

A művelődésügyi miniszter 25 403/1963. MM számú utasítása. A nemzetiségi iskolák óraterveiről. (Művelődésügyi Közlöny, 1963. 15. szám);

A művelődésügyi miniszter 163/1969. MM számú utasítása. A nemzetiségi iskolák óraterveiről. (Művelődésügyi Közlöny, 1969. 16. szám)

13 Az oktatási miniszter 122/1975. OM számú utasítása Nemzetiségi Oktatási Bizottság létesítéséről. (Művelődésügyi Közlöny, 1975. 15. szám)

14 Az 1989. évi XXXI. törvény az Alkotmány módosításáról. (Törvények és Rendeletok Hivatalos Gyűjteménye 1989. I. kötet Budapest, 1990. 136–137. p.)

15 Az 1993. évi LXXVII. törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól. (Magyar Közlöny, 1993. 100. szám)

Szövegkritikai és magyarázó jegyzetbe kerülnek a forrásgyűjteményben helyet kapó törvények és rendeletek jogelveinek érvényesülését, vagy éppen meghíúsulását közlő információk (azaz a „de jure” és a „de facto” helyzet bemutatása), valamint a törvények végrehajtását célzó további rendelkezések és a későbbi törvénymódosítások ismertetése. Mégpedig a szükséghez képest kivonatossan, vagy egyes fontosabb részleteket illetően idézet formájában. A jegyzetekben utalás történik arra is, hogy az egyes politikai és jogtörténeti események nem feltétlenül „naprakészen” egyidejűleg zajlottak; továbbá, hogy a politikai döntéshozatal a jogszabályokban nem, vagy nem mindig, esetleg csak áttételesen jelent meg. Például a német nemzetiségű lakosság számára nyújtott „jogkiterjesztés” (1949, 1950, 1951, 1953-ban) inkább csak deklaratív lehetett, mivel az „ötvenes évek”-ben az emberi szabadságjogok súlyos csorbát szenvedtek, mind az államot alkotó többségi nemzet, mind az etnikai, nemzetiségi csoportok esetében.

A szakminisztériumi rendeletekkel és utasításokkal kapcsolatban is lényegében hasonló forrásközlési és jegyzetelési módszer érvényesül, azzal a különbséggel, hogy esetükben lényegében kizárólag a jogelvek érvényesülését lényegesen módosító részletszabályokra, bizonyos típusok bemutatására szorítkozik a kötet.

A jogszabályokat a kiadvány kronologikus sorrendben, folyamatos számozással közli. A joganyagok szerkesztett címet kapnak, amely megjelöli az illető dokumentum témáját és közlésének időpontját. A jogszabály életbe lépésére vonatkozó információ azonban már a jegyzetbe kerül.

A joganyag és a jegyzetanyag nem a jogalkotás kodifikációs oldalára, s nem is a tételes jog fejlődésére kívánja a figyelmet felhívni, hanem azokra a köztörténeti és jogtörténeti folyamatokra és összefüggésekre, amelyek a magyarországi nemzetiségek, nemzeti és etnikai kisebbségek helyzetét a jogban tükrözik.

A Függelékben helyet kapnak a nemzetiségi kérdés tárgykörében keletkezett, de jogszabályi formát nem öltött törvény- és rendelet-tervezetek, párthatározatok, irányelvek, elaborátumok, állásfoglalások, sajtóanyagok stb. Ezek megjelentetését a tematikai megfelelésen túl az is indokoltá teszi, hogy közülük több sem a keletkezése idején, sem pedig később nem vált publikussá.

A forráskiadvány bevezetőjének lényegében kettős hivatása lesz: egyrészt megvilágítani a szöveggyűjtemény összeállításánál alkalmazott módszereket; másrészt pedig kellő „rálátást” nyújtani a forráskiadvány mondanivalójára.

A történeti jogszabálytár készítői remélik, hogy a forrásgyűjtemény — a magyar állam másfél évszázados nemzetiségpolitikai jogalkotó tevékenységéről átfogó és tárgyilagos képet nyújtva — hasznos lesz a kutatás és az oktatás számára, továbbá a szélesebb hazai és nemzetközi érdeklődés kielégítése szempontjából.

VARGA ZSUZSANNA

GAZDASÁGTÖRTÉNETI FORRÁSKIAADVÁNYOK 1945–2000

Kutatóként és egyetemi oktatóként is örömmel érzékelttem a forráspublikációk számának utóbbi évtizedben végbement gyors gyarapodását. Ugyanakkor, ha végigtekintünk az utóbbi tíz év dokumentumgyűjteményeit tartalmazó listán, szembeűnik a politikatörténeti dominancia. Gazdasági és társadalomtörténeti témákban összeállított kötetekkel csak elenyésző számban, s inkább csak a legutóbbi időszakban találkozhattunk.

Milyen tényezőkkel magyarázható ez a jelenség?

Az 1945 utáni magyar történelem „fehér foltjai” iránt megnyilvánuló társadalmi érdeklődés elsősorban a politikatörténeti témák — a fordulat évei, a Rákosi-korszak törvénytelenégei, az 1956-os forradalom és az azt követő megtorlás — felé orientálta a kutatókat. A forráskiadványokat uraló politikatörténeti jelleg nem jelenti azt, hogy az érdeklődő olvasó ezekben a kötetekben ne bukkanhatna érdekes gazdaságtörténeti mozzanatokra. Annál is inkább, hiszen Magyarországon az elmúlt évtizedek során a gazdasági döntések is a politikai hatalom intézményeiben születtek.

Számos olyan dokumentumválogatást említhetünk, melyeket a gazdasági szféra folyamatai iránt érdeklődő is haszonnal forgathat. Igaz ez arra az 1994-ben kiadott forrásgyűjteményre is, amely válogatást tartalmaz az egykori szovjet pártarchívumban őrzött — Magyarország 1944–48 közötti történetére vonatkozó — szigorúan titkos, zárt anyagokból. A „Moszkvának jelentjük... (Titkos dokumentumok 1944–1948)” című kötet több érdekes gazdasági vonatkozású „morzsát” is magában rejt.¹ Kiemelhető közülük az SZK(b)P nemzetközi tájékoztatási osztályának 1945. augusztus 6-i keltezésű anyaga, mely Gerő Ernőnek a magyarországi helyzetről adott jelentését tartalmazza.² S ebben Gerő nagy figyelmet szentelt olyan gazdasági kérdéseknek, mint például a földreform hatása, az ipar és közlekedés helyreállítása, a növekvő infláció, valamint a szénbányák és a vasutak államo-

---

1 Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok 1944–1948. Szerk.: Izsák Lajos–Kun Miklós, Századvég Kiadó, Bp., 1994.

2 Uo. 57–76. p.

sítása. Igen érdekes megismerni, hogy a legutóbb említett témáról 1945 nyarán milyen álláspontot képviselt valójában a kommunista párt.

„... a szénbányászat államosításának kérdését már felvetettük. Miért? Elsősorban azért, mert a szénbányászat rosszul működik, mert a szénbányák tulajdonosai egyáltalán nem lelkesednek az ország újjáépítéséért, s mert egyébként is csődbe jutottak. ... Az állam adja nekik a pénzt, hogy fizetni tudjanak a munkásoknak és a mérnököknek. Az állam természetesen nem engedheti meg magának azt a fényűzést, hogy megengedje a termelés csökkenését, és közben száz- meg százmilliókat fizessen a szénbányák tulajdonosainak. Pártunk ezért nem a kisajátítás szempontjából, hanem az általam említett szempontból veti fel a szénbányászat államosításának kérdését. ...

A kormány felvetette a vasutak államosításának kérdését is — megváltással, de nagyon olcsón. Sok vasúttulajdonos hajlandó önszántából átadni az államnak ezeket a vasutakat, mert nem tudják fizetni a munkásokat, nem tudják folyósítani a nyugdíjat a már nyugállományba vonult munkásoknak és alkalmazottaknak. Ezek a tulajdonosok nem tudnak megélni az állam nélkül. Mások viszont, különösen azok a vállalatok, amelyekben jelentős a külföldi — svájci, angol, belga stb. — tőke részesedése, semmi áron nem akarják eladni a vasutaikat, tőlük rendeletileg kell elvenni.”³

Az 1992–1996 között öt kötetben megjelent „Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez” című munka túlnyomórészt az 1945 utáni korszak törvénytelenégeivel foglalkozik.⁴ Azonban még ebben a dokumentumgyűjteményben is rábukkanhatunk gazdasági vonatkozású forrásokra. Ilyenek például a MAORT-per anyagai, vagy éppen a normacsálók, a tervszabotőrök, valamint a kulákok elleni eljárások iratai.

Az ötvenes évek kulákpolitikájáról néhány jellegzetes korjelző dokumentumot Erdmann Gyula is beillesztette a begyűjtési rendszer 1945–1956 közötti működését tárgyaló monográfiájába.⁵

Az MDP agrárpolitikájának több kulcsfontosságú kérdését megvilágítja az 1998-ban publikált „A Magyar Dolgozók pártja határozatai, 1948–1956” című gyűjtemény.⁶ A kötetbe beválogatott források bemutatják azt is, hogy az ún. eredeti

---

3 Uo. 63–64. p

4 Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez I–V. Szerk.: Horváth Ibolya–Solt Pál–Szabó Győző–Zanathy János–Zinner Tibor. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1992–1996.

5 Erdmann Gyula: Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945–1956. Békéscsaba, 1993.

6 A Magyar Dolgozók pártja határozatai, 1948–1956. Napvilág Kiadó, Bp., 1998. Lásd a következő dokumentumokat: 9., 11., 12., 25., 27., 34., 38., 42., 43.

szocialista felhalmozás néhány év leforgása alatt milyen súlyos gazdasági és társadalmi feszültségeket gerjesztett.⁷

Ezekkel a problémákkal az MSZMP vezetése is szembesülni kényszerült, még hozzá igen hamar, már 1956–1957 fordulóján. A pártvezetésen belül kialakuló eltérő gazdaságpolitikai nézetekről, s ezek vitáiról rendkívül informatív anyagokat közöl az MSZMP ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyveit tartalmazó öt kötet.⁸ Ezek a kezdeti viták azért érdemelnek megkülönböztetett figyelmet, mert a felhalmozás és fogyasztás arányai, valamint a beruházások megoszlása kapcsán körvonalazódó álláspontok, irányzatok küzdelme változó intenzitással ugyan, de végigkísérte a Kádár-korszak egészét.

A rendszerváltás utáni forráskiadási „láz” a megyei levéltáraknál is jelentkezett. Először az 1956-os események vonatkozásában, majd fokozatosan megindult a kevésbé szenzáció-jellegű témák, periódusok feltárása is. Számos példát lehetne említeni, de a terjedelmi korlátok miatt csak a Zala Megyei Levéltár tevékenységére utalok. A zalai levéltárosok az utóbbi években több kiadványt is szenteltek az 1945 utáni korszak forrásainak. Közülük a legutóbbira, az 1947–1956 közötti időszak zalai történéseit bemutató kötetre azért hívnám fel a figyelmet, mert a dokumentumgyűjtemény összeállításánál tudatosan ügyelt a szerkesztő arra, hogy ne csak a politikai, hanem a gazdasági, társadalmi és kulturális élet korabeli fejleményei is arányosan jelenjenek meg az összképben.⁹

Hasonló törekvés jellemzi a Romsics Ignác által összeállított kétkötetes huszadik századi történeti szöveggyűjteményt, amely a tavalyi esztendőben került a könyvesboltokba.¹⁰ A források sokszínűsége nem meglepő, hiszen ugyanez a szemlélet jellemezte azt a XX. századi magyar történeti szintézist, melyet Romsics Ignác 1999-ben publikált.

Az elmúlt évtized forráskiadványait jellemző politikatörténeti dominancia további okait vizsgálva megemlítendő, hogy a politikatörténet „fehér foltjaihoz” képest a gazdaságtörténet kevesebb tabu-témával érkezett a rendszerváltáshoz. Hozzá kell tenni, hogy még a leginkább, esetleg több kutató által feldolgozott témánál is maradhettek olyan kényes részletek, melyekről csak a rendszerváltás után lehe-

7 Uo. lásd az alábbi dokumentumokat: 19., 20., 36., 44., 45., 56., 74.

8 A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületének jegyzőkönyvei. 1956. november 11. – 1957. június 26. I–V. kötet., Sorozatszerk.: Balogh Sándor. Intera Rt., Bp., 1993–1998.

9 Dokumentumok Zala megye történetéből, 1947–1956. Szerk.: Káli Csaba, Zala Megyei Levéltár, Zalacgerszeg, 1999. (Zalai Gyűjtemény 48.)

10 Magyar történeti szöveggyűjtemény, 1914–1999. I–II. Szerk.: Romsics Ignác, Osiris Kiadó, Bp., 2000.

tett írni. Erre jó példa az 1945-ös földreform, melyről több alapos elemzés is született Donáth Ferenc, Orbán Sándor, Somlyai Magda és Szakács Sándor tollából. A „Földet, köztársaságot, állami iskolát” című forráskiadvány a földreform-törvény parlamenti vitáját is tartalmazta.¹¹ Arról viszont, hogy a szovjet vezetés alatt álló magyarországi Szövetséges Ellenőrzési Bizottság mekkora szerepet játszott a földreformról szóló döntés meghozatalában, csak a legutóbbi időben lehetett dokumentumokat olvasni.¹²

Az 1989 előtt kiadott, s azóta is időtállóan bizonyult forrásgyűjtemények közül megemlítendő a „Nehéz esztendők krónikája” című kötet, mely az 1949–1953 közötti periódust nemcsak politika-, hanem gazdaság-, társadalom- és kultúrtörténeti szempontból is igyekszik bemutatni.¹³ A gazdasági jellegű dokumentumok közül elsőként azt a kettőt emelném ki, melyek együttes tanulmányozása kiválóan alkalmas a „szocialista” iparosítás alapvető feszültségeinek érzékeltetésére. Az egyik maga az első ötéves tervről szóló törvény,¹⁴ a másik pedig az az MDP Központi Vezetőségi határozat, mely alig fél évvel a terv megindulása után már regisztrált egy sor jellegzetes problémát.¹⁵

Az 1986-ban megjelent „Nehéz esztendők krónikája” című kötet tartalmaz egy olyan kulcsfontosságú dokumentumot, melyre a párt és a kormány vezetői sokszor hivatkoztak az idők folyamán, de teljes terjedelmében 33 évig nem tették közzé. S 33 év elteltével is csak a pártfunkcionáriusok lapjában, a Propagandistában publikálták. Ez a sajátos sorsú forrás nem más, mint az MDP KV 1953. június 28-i határozata, melynek középpontjában a megelőző évek gazdasági és politikai torzulásai, valamint az ezek felszámolására irányuló intézkedések álltak.¹⁶ A határozat nyilvánosságra hozatalával kapcsolatban — Rákosi Mátyás javaslatára — olyan döntés született, hogy a középszintű pártszervek is csak egy rövid, kivonatos szöveget kap-

---

11 Földet, köztársaságot, állami iskolát. Viták a magyar parlamentben, 1944–1948. Szerk.: Balogh Sándor, Gondolat, Bp. 1980. 91–138. p.

12 *Földesi Margit: A Szövetséges Ellenőrző Bizottság Magyarországon, 1945–1947.* Ikva, Bp., 1995.

13 *Nehéz esztendők krónikája, 1949–1953. Dokumentumok.* Szerkesztette és a bevezetést írta: Balogh Sándor. Gondolat, Bp., 1986. (A továbbiakban: *Nehéz esztendők krónikája* ...)

14 Törvény a Magyar Népköztársaság első ötéves népgazdasági tervéről. In: *Nehéz esztendők krónikája* ... 163–183. p.

15 A Központi Vezetőség határozata a magyar népgazdaság fejlesztésének legközelebbi feladatairól. (1951. június 1.) In: *Nehéz esztendők krónikája* ... 253–257. p.

16 A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének kibővített ülése. (1953. június 28.) In: *Nehéz esztendők krónikája* ... 496–510. p.

janak, míg a párttagság és a szélesebb közvélemény az új miniszterelnök, Nagy Imre parlamenti bemutatkozó beszédéből értesüljön az elhatározott változásokról.¹⁷

Ez a döntés nem meglepő, ha tudjuk, hogy a júniusi határozat nemcsak a felhalmozódott problémákat vette sorra, hanem a felelősöket is megnevezte. A határozat első mondata így szólt: „A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének teljes ülése megállapítja, hogy az utóbbi évek folyamán a párt vezetése, élén Rákosi Mátyás elvtárrsal, politikai irányvonalában és gyakorlati munkájában komoly hibákat követett el.”¹⁸ A különböző hibák tárgyalásakor is visszatérnek a felelősök kérdéséhez. „Valójában a vezetés klikkszerű volt és mindössze négy elvtárs — Rákosi, Gerő, Farkas, Révai elvtársak — kezében összpontosult.”¹⁹ S végül még egy döbbenetes idézet: „Helytelen módon vezette a párt és személyesen Rákosi elvtárs az Államvédelmi Hatóságot, helytelen volt, hogy Rákosi elvtárs közvetlenül utasításokat adott az Államvédelmi Hatóságnak arra, hogy hogyan nyomozzon, kit tartóztasson le, utasítást adott a letartóztatottak fizikai bántalmazására, amit a törvény megtilt.”²⁰

A rendszerváltás után kibővülő kutatási lehetőségek hozadéka elsőként a különböző társadalomtudományi folyóiratok, valamint a történeti szaksajtó hasábjain jelentkezett. A *Múltunk* című folyóiratban publikálta T. Varga György azt a szenzációs jegyzőkönyvet, amely közvetlen előzménye volt a fentebb említett júniusi határozatnak.²¹ Ez a jegyzőkönyv a szovjet és a magyar párt- és állami vezetők 1953. június 13–16-i moszkvai tárgyalásait örökítette meg. A Kremlben határozták meg a magyar vezetés számára azt az új irányvonalat, amely a társadalmi feszültségek enyhítése érdekében a nehéz- és hadiipari fejlesztések mérséklését, a mezőgazdasági és könnyűipari beruházások fokozását határozta meg. Az iránymutatás előtt azonban „kemény, mélyenszántó bolsevik kritikában” részesítették a magyar delegációt. Ennek hangulatát kiválóan érzékeltetik az alábbi idézetek.

„A gazdasági tervezés kérdésében van bizonyos kalandorság. Pl. a saját vaskohászat túlzott fejlesztése. Magyarországnak nincs saját vasérc, sem saját koksza. Mindezt külföldről kell behozni. Senki sem számította még ki, hogy mennyibe kerül Magyarországnak 1 t nyersvas és acél. ... Nagy túlzások vannak egyes nagybe-

17 A miniszterelnöki expozé 1953. július 4-én hangzott el. In: A Nagy Imre vonal. Reform Kiadó, Bp., 1989. 248–266. p.

18 A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének kibővített ülése. (1953. június 28.) In: Nehéz esztendőkről krónikája ... 497. p.

19 Uo. 501. p.

20 Uo. 503. p.

21 Jegyzőkönyv a szovjet és a magyar párt- és állami vezetők tárgyalásairól (1953. június 13–16.) Közli: T. Varga György. In: *Múltunk*, 1992. 2–3. sz. 234–269. p.

ruházások területén. A metróépítéssel lehetett volna várni 5-6 évet. 1950 óta a nehéziparba fektetett összeg négyszeresére emelkedett. A kollektivizálást megfelelő gazdasági bázis nélkül hajtják végre, aminek az a következménye, hogy a termelősövetkezetekben a termelékenység kisebb, mint az egyénileg gazdálkodó parasztnál. ... Magyarországon élelmezési nehézségek vannak. ... Ami áru van Magyarországon a lakosság számára, az rossz minőségű és drága. Jó minőségű áru nincs, mert azt exportálják, hogy valamiképp egyensúlyba hozzák külkereskedelmi mérlegüket.”²²

Moszkvából hazatérve — mint említettük — a magyar vezetés az életszínvonal-politika fejlesztésére vett irányt. Alig másfél év elteltével — újfent szovjet kezdeményezésre — újabb fordulatra került sor. 1954/55 fordulójára a nemzetközi életben — elsősorban az NSZK NATO-tagsága miatt — a konfrontációs tendenciák erősödtek fel, s ezzel együtt újra a nehéz- és hadiipar-fejlesztés került előtérbe. Szintén a Múltunk című folyóirat forrásközlő rovatában publikálták a magyar és szovjet pártvezetők 1955 január eleji moszkvai találkozásáról fennmaradt feljegyzést.²³ Ezen a tanácskozáson pontosan azért a politikáért bírálták a magyar küldöttséget — s azon belül is főleg Nagy Imrét —, amelyet 1953-ban éppen a szovjetek fogalmaztak meg követendő irányvonalként.

„Molotov: ... Nagy elvtárs 1953 júliusában beszédében fellépett azért, hogy a tagok kiléphessenek a mezőgazdasági termelősövetkezetekből. (Nagy elvtárs közbeszólása: nem az én gondolatom volt. A tanácsot itt kaptuk. Dobi fel is szólalt ellene.) Valóban, Berija felszólalásában annak idején adott ilyen tanácsot, de Berija letartóztatása után figyelmeztettük magukat, hogy gondolják át még egyszer dolgaikat és óvatosak legyenek. Nagy elvtárs pátozzsal beszélt a szövetkezetekből való kilépés mellett, ami külön súlyosbítja a dolgot.”²⁴

Hruscsov az alábbi, fenyegetésnek is beillő kritikában részesítette Nagy Imrét: „Magának vannak érdemei, de Zinovjevnek és Rikovnak is voltak érdemei, talán nem is kevesebb, mint magának, mégis keményen felléptünk ellenük, mikor ártalmára voltak a pártnak. Fel kell lépni magával szemben is. Ha más bírálja, nehezebb lesz. Ha időben nem léptünk fel, később az egész párt lép fel maga ellen. Más kiút nincs. ...

A sztálinvárosi kohászati üzem építését miért hagyták abba? A túlzott iparosítást bíráltuk magukat, de az iparosítást ésszerűen folytatni kell, nem beszüntetni.

---

22 Uo. 243. p.

23 „Konzultációk”. Dokumentumok a magyar és szovjet pártvezetők két moszkvai találkozásáról 1954–1955-ben. Közli: Rainer M. János-Urbán Károly. In: Múltunk, 1992. 4. sz. 124–148. p.

24 Uo. 143. p.

Ha iparosítás nem lesz, ha nem lesz nagy gépipar, mi az ellenséggel nem tudunk versenyezni. Lesz vagy nem lesz háború, nekünk az ipart fejleszteniünk kell. Hiába lesz szalonna elég, ha nem lesz lesz repülőgép, abból baj lesz.”²⁵

Az 1953–1956 közötti időszak „cikk-cakk politikájának” bemutatásához a szeminárium munkája során nagy segítséget jelent az előzőekben sorra vett dokumentumok tanulmányozása. Oktatási tapasztalataim alapján javasolnám egy olyan gazdaságtörténeti forrásgyűjtemény kiadását, amelyben nemcsak törvények, rendeletek, hanem a háttérükben meghúzódó politikai döntések, valamint a döntéselőkészítést szolgáló anyagok és viták is szereplnének.

Ilyen jellegű dokumentumválogatásra mind a rendszerváltás előtti, mind pedig azt követő időszak kiadványai között találunk mértékadó példát. Szamuely László a gazdasági mechanizmus 1954–1978 közötti történetéről 1986-ban publikált egy forrásgyűjteményt, melynek modell-értékét a kiváló bevezető tanulmány, az alapos jegyzetapparátus és a sokszínű forrásanyag együttesen adja.²⁶ A kötetbe bekerültek a belső pártviták anyagai, a hivatalos dokumentumok, valamint a korszak meghatározó közgazdászainak egykori publikált és publikálatlan tanulmányai is.

Szamuely a közel negyedszázados időszakot 9 fejezetben tárgyalja, melyek közül én háromra hívnám fel a figyelmet. Az I. rész a Nagy Imre-féle „új szakasz” politikájához kötődik. Az életszínvonal javítását, a lakosság bizalmának megnyerését szolgáló „tűzoltó-jellegű” intézkedések sorozata után, 1954 őszén kormányzati döntés született egy átfogó gazdaságpolitikai munkaprogram kidolgozására. Móré András, Fekete Ferenc és Kopátsy Sándor november végére összeállították a programtervezet téziseit. További munkálatokra azonban — a Nagy Imre-féle irányvonalon 1955 tavaszi háttérbe szorítása miatt — már nem kerülhetett sor. Sőt, a visszarendeződés jegyében az Államvédelmi Hatóság elkobozta az említett programtervezet fellelhető példányait az előkészítő anyagokkal egyetemben.

A II. rész is egy rövid életű, ámde hatásában annál jelentősebb reformmunkálatról szól, melynek vitaanyagai, javaslati először ebben a kötetben láttak napvilágot. 1956/57 fordulóján a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány megbízásából 9 szakbizottság alakult a gazdaságpolitika és a gazdaságirányítás megújítása céljából. A szakbizottságok munkájának koordinálására, valamint egy átfogó kormányprogram kidolgozására a kormány 1957 februárjában Közgazdasági Bizottságot hozott létre Varga István elnökletével. 1957 tavaszán a Bizottság három

25 Uo. 147.

26 A magyar közgazdasági gondolat fejlődése, 1954–1978. A szocialista gazdaság mechanizmusának kutatása. Válogatta és szerkesztette: Szamuely László. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1986.

előterjesztést készített a kormány számára, azonban a nyár elejére ezek a munkálatok lekerültek a napirendről, s az elkészült anyagok jó néhány évre fiókba kerültek. Ebben döntően az játszott szerepet, hogy Kádárék 1957. március 20–28. közötti moszkvai tárgyalásai eredményeként Magyarország 1957-ben 875 millió rubel értékű árut és szabad devizát kapott hitelbe a Szovjetuniótól. S így a súlyos gazdasági helyzetből való kilábaláshoz már nem volt szükség a Közgazdasági Bizottság javaslataira, megszűnt tehát a reform kényszere.

Egészen addig, amíg 1963/64 fordulójára a makro- és mikroszinten egyaránt jelentkező problémák olyannyira súlyossá váltak, hogy veszélyeztetni kezdték a politikai-gazdasági konszolidáció sikereit. Így került újra elő az átfogó jellegű reform szükségességének gondolata. Ehhez az időszakhoz szolgáltat érdekes adalékokat az V. rész, amely az MSZMP Államgazdasági Bizottság felkérésére 1964–1965 folyamán készített szakértői elemzésekből tartalmaz válogatást. A felkért szakemberek többsége már az 1957-es munkálatokban is aktív szerepet játszott. Érdekessége a fejezetnek, hogy mindhárom anyagnak ez volt az első publikálása.

A rendszerváltás után kiadott dokumentumgyűjtemények közül gazdaságtörténeti vonatkozásai miatt megemlítendő a Balogh Sándor és Földesi Margit által összeállított „A magyar jóvátétel és ami mögötte van... Válogatott dokumentumok 1945–1949” című kötet.²⁷ A jóvátétel témaköre, ha nem is a „fehér foltok”, de mindenképp a kényes kérdések közé tartozott az elmúlt évtizedek során. A korszakot tárgyaló gazdaságtörténeti munkák bemutatták azokat a tényezőket, amelyek miatt a jóvátétel a számszerűen megállapított összegeknél sokkal nagyobb terhet jelentett, azonban a maguk teljességében csak az eredeti dokumentumokból tárulnak fel a Magyarországot sújtó nemzetközi kötelezettségek.

Balogh Sándor és Földesi Margit munkájának jelentőségét nemcsak az adja, hogy eddig zömmel ismeretlen dokumentumokat közöltek, hanem magának a dokumentumválogatásnak a módszere is kiemelendő. Különböző típusú anyagokat — pl. nemzetközi szerződéseket, egyezményeket, diplomáciai jegyzékeket, memorandumokat, jegyzőkönyveket, szakértői előterjesztéseket, határozatokat, leveleket, táviratokat — válogattak be a kötetbe, úgy hogy ezekből a dokumentumokból kirajzolódik egy összkép is.

Ez a sokszínűség kiváló lehetőséget teremt arra, hogy az egyetemi oktatásban a hallgatókat megismertessük az adott téma különböző forrástípusaival, s azok kezelésére, értékelésére is felhívjuk a hallgatók figyelmét. Megkönnyíti ezt a dokumentumok alapos jegyzetelése is.

---

27 A magyar jóvátétel és ami mögötte van... Válogatott dokumentumok 1945–1949. Válogatta: Balogh Sándor és Földesi Margit. Napvilág Kiadó, Bp., 1998.

Fontos hangsúlyozni: miközben a jegyzőkönyvek, irányelvek, jegyzékek révén betekintést nyerünk a politikai döntésfolyamat formálódásába s az érdekharcokba, ugyanakkor a kötet olyan anyagokat is tartalmaz, melyek érzékeltetik hogyan, milyen erőfeszítések közepette élte át ezt az időszakot a magyar társadalom.²⁸

Az eddigiekben sorra vett pozitívumok mellett szeretnék említést tenni egy kritikai észrevételemről is. A történeti bevezetőben érdemes lett volna egy szélesebb háttérrel rajzolni, s ebben érinteni olyan — szorosan a témához tartozó — kérdéseket, mint a háborús felelősség problémája, valamint érzékeltetni, hogy mekkora terhet jelentett a Magyarország által fizetendő jóvátétel a háború költségeihez és a háborús pusztításokhoz képest.

Hasonló felépítésű és minőségű forrásgyűjtemény összeállítására még számos kérdéskörben szükség lenne. Ilyen témának tartom például az 1948/49–53 közötti iparosítás eredményeit és kudarcait; az 1953–56 közötti „cikk-cakk” politikát; az 1959–61 közötti kollektivizálást; s különösen az eladósodást, mivel e problémának van a leg súlyosabb távlati következménye.

---

28. Lásd: 10. sz. dokumentum: A magyar-szovjet viszony alakulása 1944. október 15-től. (Politikai tanulmány); 16. sz. dokumentum: A magyar kormány gazdasági békejavaslata.; 22. sz. dokumentum: Nyemcc Lajos munkásigazgató feljegyzése Vas Zoltán részére a Standard gyárból.

RIPP ZOLTÁN

MÓDSZERTANI PROBLÉMÁK A FORRÁSKIADÁSBAN¹

A konferencia első napján elhangzott előadások és hozzászólások is aláhúzták a módszertani kérdések jelentőségét, hiszen szinte valamennyi, a megjelent forrás-publikációkat értékelő megjegyzésnek voltak fontos metodikai vonatkozásai. Bevezetőmben szeretném elkerülni a túl sok mindenről túl keveset szólás csapdáját, ezért csupán öt területet: a szerkesztés, a hitelesség, a szöveggondozás-szövegkritika, a jegyzetelés, valamint a tájékoztató apparátus *néhány* fontos problémáját kívánom felvetni. Befejezésül pedig kitérek azokra a merőben új módszertani problémákra, amelyeket a digitális technika fejlődése állít előtérbe.

Előadásomban nem szeretnék belekontárkodni az archeográfia elméleti kérdéseibe, hogy annak tételeiből jussak metodikai következtetésekre. Inkább gyakorlatias megközelítésre törekszem, mindenekelőtt saját tapasztalataimra támaszkodva, amelyeket részben mint a forráskiadványok használója, illetve elsősorban mint készítője az elmúlt években szerezhettem. Ebből persze az is következik, hogy elsősorban az 1945 utáni történeti források publikációinak tapasztalataira hagyatkozom, de talán joggal utalok a konferencia korábbi előadásaira, amikor azt állítom, hogy a XX. század különböző korszakainak forráskiadási problémái alapvetően nem különböznek egymástól, legfeljebb az 1945 utáni időszak dokumentumainak kiadásai még élesebben exponálják némelyiküket. Talán erre az időszakra vonatkozóan akadt a legtöbb olyan kiadvány, amely hozzájárult a módszertani normák fellazulásához, a szabályok relativizálódásához. Ugyanakkor megkockáztatható az állítás, hogy születtek kimagasló, normateremtő színvonalú munkák is.

Szerencsés helyzetben vagyok, amennyiben négy, egymástól meglehetősen különböző forráskiadvány-típus munkálataiban vehettem részt, így közvetlenül ismerhettem meg a velük kapcsolatos gondokat. Volt közöttük két hagyományos és két meglehetősen speciális forráskiadvány. „Klasszikus”, egyetlen *jól definiálható forráscsoport teljes kiadására* irányuló munka volt az MSZMP ideiglenes vezető testületei jegyzőkönyveinek publikálása. Tradicionálisnak tekinthető, bár ugyan-

---

¹ Bevezető előadás a „Történeti források a XX. századról” címmel a Politikatörténeti Intézetben rendezett konferencián „A forráskiadás módszertani problémái” c. panelhez, 2000. december 15-én.

csak sok problémát vet fel az a források jellegét és származási helyét tekintve is *vegyes tematikus gyűjtemény*, amely a magyar–jugoszláv kapcsolatok 1956 és 1959 közötti történetét tárja fel, különböző eredetű levéltári, kisebb részben pedig sajtóban megjelent dokumentumok révén. Speciális szöveggondozási-szövegkritikai módszertani problémákat felvető munka volt az, amelyet az MDP vezető szerveinek kalandos sorsú 1956 októberi — jelentős részben gyorsírásban, töredezetten fennmaradt — jegyzőkönyveinek publikálásáért folytattunk. A másik egészen különleges módszertani feladatot jelentő munka annak a nagyrészt *video- és hangfelvételekről rekonstruált* forráscsoportnak a közreadása volt, amely az 1989-es kerekasztal-tárgyalások dokumentumait gyűjtötte össze egy nyolcrészes sorozat kötetibe.² Ez utóbbi forráskiadvány egészen sajátos — és különös figyelmet érdemlő — metodikai problémáit nemrégiben összefoglaltam egy írásban, ez felment alól, hogy a benne foglaltakat megismételjem, meglegszem néhány utalással.³

1. Szerkesztési problémák

a) Az egyes *levéltári forráscsoportok teljes közlése* szerkesztési szempontból látzólag egyszerű, valójában azonban nem mindig könnyű eldönteni, miként értelmezhető a teljesség. Vegyük példaként a testületek jegyzőkönyveit. Nyilván nem egyedi tapasztalat — ami az MSZMP vezető szervei iratainak közreadása során is kiderült —, hogy nem feltétlenül magától értetődő, mikor beszélhetünk egy dokumentum teljes közléséről. Egy-egy jegyzőkönyvhöz kapcsolódó iratok, (előterjesztések, tájékoztatók, határozatok stb.) olyannyira szerves elemei lehetnek a fődokumentumnak, hogy az nélkülük értelmezhetetlen. Ezek kiadása tekintetében nem alakult ki egységes gyakorlat, ami nem is csoda, hiszen nagyon különböző jellegű és főleg terjedelmű kapcsolódó forrásokról lehet szó. Amikor a Magyar Országos Levéltár megkezdte az MSZMP KB jegyzőkönyveinek publikálását, kézenfekvő volt a megoldás, hogy a kapcsolódó iratokat mellékletként közöljék. Az

---

2 A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. I–V. köt. Sorozatszerkesztő: Balogh Sándor. Intra Rt. – Napvilág Kiadó. Bp., 1993–2000.

Magyar–jugoszláv kapcsolatok 1956–1959. Dokumentumok. 1–2. köt. Szerk. Kiss József, Ripp Zoltán, Vida István. MTA Jelenkor-kutató Bizottság, Bp., 1995–1997.

Ötvenhat októbere és a hatalom. A Magyar Dolgozók Pártja vezető testületeinek dokumentumai 1956. október 24–28. Szerk.: Horváth Julianna, Ripp Zoltán. Napvilág Kiadó, Bp., 1997.

3 Ripp Zoltán: „Rendszerváltó forráskiadás”. Egy dokumentumkötet-sorozat módszertani tanulságai. In: Múltunk, 2000. 3. sz. 142–164. p.

intéző bizottsági, politikai bizottsági, titkársági jegyzőkönyvek esetében azonban ez gyakorlatilag megoldhatatlan szerkesztési és főleg terjedelmi gondokat okozott volna, csak a jegyzetekben való (többnyire részleges) közlés, még gyakrabban csupán tartalomismertetés jöhetett szóba. Túl azon, hogy a forrásközlő felelőssége a szelektálás, a tartalomtömörítés és az interpretáció, további módszertani problémák is felmerülnek. A szerkesztés szempontjából csak egyet emelek ki: igen fontos, esetenként alapvető információkat hordozó dokumentumok vagy dokumentumrészletek „rejtőzködhetnek” a jegyzetek között, amelyekre a tartalomjegyzék vagy a kiadvány tájékoztató apparátusának más eleme nem is utal.

b) *A különböző forrástípusok együttes közlésének* módszertani problémái közül elsőként a dokumentumok egyenrangúságának kérdését említeném. Többnyire a *tematikus válogatások* vetik fel ezt problémát, és a legtöbb rossz példa a manipulációkra éppen ebben a kiadványtípusban volt tapasztalható. Már csak azért is, mert a tematikus válogatások óhatatlanul felvetik a részleges közlés szükségességét vagy kényszerét.⁴ Természetes követelmény az ilyen válogatásokban, hogy a legfontosabb források (vagy azok jól definiáltan elkülöníthető elemei) csonkítatlanul jelenjenek meg, de nem kevésbé fontos, hogy a releváns információk ne maradjanak rejtve pusztán azért, mert azokat a levéltári iratoknál „alacsonyabb rendűnek” ítélt dokumentumtípus hordozza. A szerkesztés során gondot okozhat a megfelelő arányok, az egészséges egyensúly megtalálása a különböző forrástípusok között, hiszen a dokumentumok információértéke esetenként nem illeszkedik az előzetes elképzelésekhez. Lehet a kiegészítő jellegűnek ítélt dokumentumokat jegyzet vagy kommentár formájában is bemutatni, de bizonyos mennyiség felett célszerűbb vállalni a dokumentumközlés vegyes jellegét. Úgy vélem, e nem klasszikus forráskiadványok hasznosságát elsősorban a releváns információk összegyűjtése teremti meg. A publikált források újraközlése egy gyűjteményben gyakran pusztán arra szolgál, hogy pótolja vagy kiegészítse a levéltári iratok információhiányát, kitöltse a történetben mutatkozó réseket, noha előfordul, hogy a publikált források a fontosabbak. A másik véglet a tematikus „retrospektív sajtószemle” készítése. Ritkán, jól körülhatárolt és különösen fontos témában lehet indokolt, akkor is csupán nehezen hozzáférhető dokumentumok esetében, különben elégendő volna bibliográfia készítése.

---

4 A különböző forrástípusokat magában foglaló vegyes gyűjtemények hajlamosítják leginkább a szerkesztőt arra, hogy a dokumentumok részleges közlésére fanyalodjék, s jellemzően minél több az ily módon közölt irat, annál gyakrabban marad el a gondos informálás a kihagyott részek jellegéről, tartalmáról.

c) A szerkesztés dilemmáját jelentheti ha a forrásközlés *korlátozottan ismert vagy hozzáférhető dokumentumokra irányul*. A konferencia korábbi felszólalásai is alátámasztják a kérdés jogosultságát: módszertanilag mennyire korrekt, ha a létező források teljességének ismerete nélkül készül forráskiadvány? Elsősorban az alapvetően fontos szovjet dokumentumok közreadása kapcsán vethető fel a kérdés, noha az aligha vonható kétségbe, hogy a kutatás szempontjából nélkülözhetetlen és sürgető volt azoknak a forráskiadványoknak a megjelentetése, amelyek a különböző úton-módon hozzáférhetővé vált iratokat publikálták.⁵

Azóta is „hullámokban” érkeznek dokumentumok, s a hozzáférési lehetőségek fokozatos bővülése kétségkívül felvet módszertani problémákat. A kiadások koordinálása nem elsősorban metodikai megfontolásokat igényel, annál inkább annak a követelmények a megfogalmazása, hogy a tartalmilag összetartozó források feltárása metodikailag lehetőleg egymáshoz illeszkedő legyen — beleértve a fordítások terminológiai egységét, a szerkesztés és jegyzetelés szempontjait, a kiegészítő apparátust. Nyilvánvalóan csak a módszertanilag legigényesebb kiadványok szolgálhatnak mérceként a továbbiakhoz, amilyen színvonalat A Jelcin-dosszié vagy a Döntés a Kremlben c. kötetek képviselnek.⁶

Természetesen nem csupán a szovjet dokumentumoknál jelenik meg a korlátozott hozzáférés gondja. Súlyos dilemmát jelentett pl. a magyar—jugoszláv kapcsolatokat dokumentáló kötetek szerkesztése során is a külföldi források elérhetőségének hiánya. Végül annak tudatában is közreadtuk a köteteket, hogy arányaiban nagyon kevés és esetleges volt a rendelkezésre álló eredeti jugoszláv levéltári irat. Úgy látszott, érdemes megjelentetni a forrásokat, mert a gyűjtemény ebben a formában is segít feltárni a folyamat minden lényeges elemét.

Összefoglalóan azt tudom tehát mondani: az ilyen bizonytalan forrásbázisú gyűjtemények összeállításának és szerkesztésének (valamint megítélésének) elsődleges szempontja a hasznosság, a tudományos kutatómunka segítése lehet. Természetesen a módszertani normák korrekt betartásával a munka során szem előtt kell tartani és a kiadványban jelezni is kell a forráshiányos helyzetből fakadó bizonytalanságokat.

5 Éppen az azonos tematikájú két kötet, A „Jelcin-dosszié” és a Hiányzó lapok... c. kötetek csaknem egyidejű megjelenése mutatta, hogy milyen bizonytalan a forrásokhoz való hozzáférés. — A „Jelcin-dosszié”. Szovjet dokumentumok 1956-ról. Szerk.: Gál Éva, Hegedűs B. András, Litván György, Rainer M. János. Századvég — 1956-os Intézet, Bp., 1993.; Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB Levéltárásból. Szerk.: Vjacseszlav Szerceda, Alekszandr Sztikalin. Móra, Bp., 1993.

6 Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról. Szerk. Vjacseszlav Szerceda, Rainer M. János. 1956-os Intézet, Bp., 1996.

d) Apróságnak tűnhet, mégis fontosnak tartom megemlíteni a *szerkesztett címek* kérdéskörét. (Különösen ha már szóba került A „Jelcin-dosszié” és a Hiányzó lapok... párhuzamossága, amely kötetek módszertanilag ebből a szempontból is jelentősen eltérnek egymástól.) A forrásközlési szabályok meglehetősen egyértelműen rögzítik, hogy milyen elemeket kellene a szerkesztett címeknek tartalmazniuk — sorszám, szerző, kibocsátó szerv, címzett, forrástípus, keltezés —, ennek ellenére gyakori a hiányos vagy a következetlen címadás. Megbocsátható az engedés a zsurnalizmus csábításának, ha a cím emellett tartalmazza a nélkülözhetetlen elemeket, a kettő együtt azonban ritkaság.

Külön felhívnom a figyelmet a dátumok elhagyásának hibájára, mivel ez esetenként jelentősen megnehezítheti a sok forrást tartalmazó kiadványok használatát. Volt rá példa, hogy olyan, egyébként igen színvonalas dokumentumkötetben is elmaradt a címek dátummal való ellátása, amely sokéves periódust fogott át, szerkezete a tematikus tagoláson belül volt csak — ott sem tisztán — kronologikus, ráadásul igen nagy számú iratot foglalt magába. Miután ilyenkor a dátum értelemszerűen a tartalomjegyzékből is kimarad, a forráskiadvány használói fölösleges nehézségnek vannak kitéve.⁷

2. A hitelesség

E témakörön belül a *formai hitelességről* szeretnék röviden szólni, amely természetesen elválaszthatatlan a tartalmi pontosság kérdésétől, emellett szorosan kapcsolódik az iratminősítéshez, az irattani meghatározáshoz. Miután a konferencián már eddig is sok módszertani kritika érte az Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez c. sorozatot, ezért felmentve érzem magam a bíráló megjegyzések megisméltlése alól. Csupán megerősíteni tudom azt a véleményt, hogy a *faksimile* formájú iratközlés milyen módszertani képtelenségekhez vezet. Kétségtől elvonható bizalmatlanság a forrásközlések hitelességével kapcsolatban, levéltárosok a megmondható, milyen gyakori a publikáltak hitelességének kontrollálása, összevetése az eredeti iratokkal. A faksimile iratközlést elvileg indokolhatja egyes iratok közlésével kapcsolatban a teljes hitelesség igénye, általában azonban a lustaság és szakszerűtlenség jele, a szövegkritika és szöveg gondozás munkájának megtakarí-

---

7 Felhozható példaként az egyébként igen színvonalas dokumentumválogatás: Zárt, bizalmas számozott. Tájékoztatáspolitikai és cenzúra 1956–1963. Szerk.: Cseh Gergő Bendegúz – Kalmár Melinda – Pór Edit. Osiris, Bp., 1999.

tását szolgálja. Ha az iratminősítés és szövegkritikai jegyzetek nem elegendőek valamely különös formai jegyeket hordozó dokumentum leírásához, akkor illusztráció gyanánt hasznos lehet az eredeti forma bemutatása (ennek új technikai lehetőségeire később kitérek).

Korrekt irattani leírások, szövegkritikai jegyzetek és szükség esetén kommentárok révén megválaszolhatók a hitelességgel kapcsolatos felmerülő kétségek. Tény azonban, hogy *terminológiai rendtelenség* uralkodik. A legendákban található irattani meghatározások sokfélesége a fogalmi tisztázatlanságra utal. Nemigen lehet felfedezni egységre törekvést az iratok sajátosságainak ismertetésében, sőt gyakori ezeknek a nagyvonalú kezelése vagy mellőzése. Ritkaság számba megy a kommentároknak az a fajtája, amelynek célja az irat egészéről adott tájékoztatás. Bizonytalanság tapasztalható az irat hitelesítésével vagy annak hiányával kapcsolatos minősítésekben is, gyakorta hiányzik az erre vonatkozó utalás a legendában. Zavar van az eredetiség értelmezésével, a másolatok és másodlatok elhatárolásával, ráadásul a fénymásolatban kapott iratok eredeti jellegének megállapítására sem mindig fordítanak elég gondot. Sok gondot okoz a formai hitelesítés pontos és használható *definiálásának* hiánya. Nem egységes a saját kezű aláírások, szignók jelzésének módja, az sem egyértelmű, hogy ezeket magában a dokumentumszövegben vagy a legendában (vagy mindkét helyen) jelezzük. Ugyancsak megoldatlan a pecsétetek, fejlécek és hasonló iratjellemzők ismertetésének egységes módja.

Úgy tűnik, nem lehet elégszer hangsúlyozni, hogy a *szövegű* forrásközlés nem a betű szerinti pontosságot jelenti. Nyersen szólva: nem azt kell dokumentálnunk, hogy egy gépipírónő, rosszabb esetben egy politikus mennyire állt hadilábon a grammatika, a magyar helyesírás szabályaival, hanem az érvényes helyesírási szabályok szerint kell a szöveget teljes pontossággal közreadni. Kétségtelen, hogy a helyesírási szabályok gyakori változása, illetve az ennek nyomán bekövetkezett elbizonytalanodás is oka lehet, hogy egyes forrásközlők indokolatlanul is ragaszkodnak az egykorú — és gyakran már akkor is hibás — leírási módhoz. Különösen zavaró ez, ha a *tulajdonnevek* téves leírásának átvételével jár. Ilyen esetben mindig a korrekt formát kellene alkalmazni a dokumentum főszövegében, s *szövegkritikai* jegyzetet alkalmazni mindazon esetekben, ha funkciója van a tévesztés, a helytelen írásmód közlésének.

A tartalmi hitelesség kérdésének problémái legvilágosabban a *különleges esetek* révén vehetők fel, ám ezek átvezetnek a hitelességgel szorosan összefüggő szöveggondozás kérdésköréhez.

3. A szöveggondozás-szövegkritika speciális problémái

Ezen téren nehéz igazán újat mondani, legalábbis a szokványos forrásközlésekkel kapcsolatban, hiszen megvannak a szövegkritika jól bejáratott szabályai, csak rigorózan be kellene tartani őket. Ismeretes, hogy mit kell tenni a szövegváltozatok, a betoldások és javítások, a szöveghiányok és kihagyások, az értelmezést kívánó hibák, elírások és a formai különösségek esetében, hogy mikor kell *szövegkritikai jegyzeteket* alkalmazni. Ezért a bevezetőben már említett, speciális szöveggondozási problémákat felvető kiadványok kapcsán szeretnék felvetni egy-egy problémát.

a) A jelenkor-történeti forráskiadványok többségében a szerkesztők a dokumentumok szövegkritikai jegyzeteit többnyire *a magyarázó jegyzetek között*, azoktól el nem különítve közlik. Általában nem is indokolt más megoldás, különösen ha lábjegyzetként, nem pedig szövegvégi jegyzetként szerepelnek. Érdemes azonban határozottabb megkülönböztetést alkalmazni, ha a dokumentumok pontos értelmezése megkívánja a *folyamatos és elkülönített szövegkritikai reflexiót*. Ilyen esetben nem csupán a magyarázó és szövegkritikai jegyzetek eltérő formájú számozása (arab, ill. római számok vagy betűjelek) lehet célszerű. Az MDP 1956 októberi jegyzőkönyveinek közreadása során, amely különösen sok szövegkritikai megjegyzést követelt meg, az elég terjedelmes magyarázó jegyzeteket az egyes dokumentumok szövegeinek végén, a szövegkritikai jegyzeteket viszont a lap alján közöltük. Ez áttekinthető, a használó által jól követhető megoldást kínál a hasonló esetekben.

Az említett forráskiadványban foglalt iratok formai különlegessége és sorsának extrémítása aláhúzza az *alapos szövegkritikai munka nélkülözhetetlenségét*.⁸ Mint az talán ismert, a gyorsírásban, illetve gyorsírásban és emellett különböző időszakból származó gépiratos változatokban is fennmaradt iratok új szövegkritikai feldolgozása jelentette a forrásközlés alapját. Ez az új feldolgozás pedig nemcsak korábban ismeretlen iratokat tett hozzáférhetővé, hanem lehetővé tette a 1989-ben részlegesen már közreadott (igaz, szövegkritika és jegyzetek nélkül közreadott) iratok *újraértelmezését*, illetve *helyes értelmezését*. Elegendő futólag összevetni a két kiadást a különbségek megállapítására. A szövegkritikai munka a különböző fennmaradt szövegváltozatok és a lehetséges olvasatok bemutatásával óvatosságra inti a kutatót. Óvja az elhamarkodott ítéletalkotástól, és még inkább attól, hogy bi-

---

⁸ Lásd ehhez Horváth Julianna bevezetését: Ötvenhat októbere és a hatalom. id. kiadás 9–28. p.

zonytalan jelentésű — esetleg tévesen közölt — szövegrészek alapján hajánál fogva előrangtatott teóriákat gyártsion.

b) Módszertani problémák sokaságát vetette fel az a munka, amelyben *hangdokumentumok írásos formájának hiteles szöveges kiadására* vállalkoztunk, az erről írt módszertani tanulmány megállapításait ezúttal nincs módon rekapitulálni. Csupán szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy ez a jövőt tekintve milyen alapvető módszertani probléma. Talán elég jelezni, hogy olyan meghatározó testületek, mint az MSZMP KB Politikai Bizottsága vagy egy időben a kormány üléseiről is csupán hangdokumentumok állnak rendelkezésre szó szerinti jegyzőkönyv gyanánt.

Arra szeretném tehát felhívni a figyelmet, hogy a szöveggondozás ilyen források esetében különleges módszereket megkövetelő *rekonstrukciós munka*, valójában egyenértékű *a forráskiadás alapját jelentő dokumentum eredeti, hiteles írott formájának létrehozásával*. Már csak azért is érdemes különös gondot fordítani az ilyen típusú források kezelésmódjára, mert tapasztalataim szerint a levéltárakban vagy azok számára készülő nyers gépelt leiratok tartalmi hitelessége erősen kétséges. Inkább erősebben fogalmazok: *kétségtelenül* nem áll fenn hitelességük, még ha formális ellenőrzésen át is esnek.

A rövidség kedvéért nem ismertetem az alkalmazott és idézett tanulmányomban ismertett módszertani megoldásokat, csupán javasolom, hogy ezeket a hasonló források szöveggondozó munkája során próbálják *módszertani normaként* alkalmazni. Sajnos nem tudok senkit biztatni azzal, hogy könnyű feladatra vállalkozna. Különösen a hang- és videofelvételeket kezelő levéltárosok figyelmét szeretném felhívni arra, hogy milyen gondokat okoz pusztán az is, ha valóban hiteles formában kívánják egyáltalán *hozzáférhetővé* tenni e források tartalmát. A probléma tehát nem csupán a forráskiadás, hanem tágabban a levéltári kutatás kérdését is érinti.

4. A jegyzetelésről

A forráskiadványok értékét döntően meghatározzák a tartalmi jegyzetek, ám nem állítható, hogy ezen a téren módszertani konszenzus uralkodna, annak ellenére sem, hogy látszólag magától értetődő, milyen követelményeket lehet támasztani a magyarázó jegyzetek alkalmazása iránt. Számos forráskiadvány megengedhetetlen „nagyvonalúságot” tanúsít, előfordul, hogy mellőzik, vagy „minimálprogram” alapján alkalmazzák a tartalmi jegyzeteket. Ezzel szemben magam a „*maximalista*” megoldás mellett szeretnék érvelni — miközben sietve leszögezem, hogy ez

nem azonos a fárasztó és zavaró „agyonjegyzeteléssel”. (A maximalista jegyzetelés persze a hibalehetőségeket is megsokszorozza, érthető tehát az ódzkodás tőle.)

Valójában egyszerű meghatározni, mit is jelent a valóban fontos források közreadása során igényelt maximalizmus. Azt jelenti: mindenütt meg kell kísérelni releváns jegyzetet adni, ahol a potenciális felhasználó megkívánja, ahol a további informálódásra szüksége lehet, ha úgy tetszik, meg kell tenni a továbbkutatáshoz szükséges első lépéseket. Ezért a jegyzetelés során a potenciális felhasználó szemével érdemes olvasni a forrást, ami általában nem megoldhatatlan feladat, hiszen a források jellegéből és tartalmából kikövetkeztethető, önkényesség nélkül eldönthető, milyen szempontok alapján lehet elválasztani a jegyzetelés igénylő lényeges és az irreleváns szövegelemeket.

Kikerülhetetlen a dilemma, hogy a szöveg maradandóságával szemben a jegyzetek azonnal ki vannak téve az *avulásnak*. Alapkövetelményként annyit lehet leszögezni, hogy téves, bizonytalan bázisú információ lehetőleg ne kerüljön a jegyzetekbe, a felmerülő kétségek legyenek feltüntetve. Általában kevesebb gond van a közölt irathoz *kapcsolódó levéltári és publikált források* tájékoztató jellegű feltárásával, az ezekre utaló tárgyi tájékoztató jegyzetekkel. Kényes kérdés viszont a *szakirodalmi utalások* ügye, hiszen a hivatkozott irodalom megbízhatóságáról a forrásközlőnek kell ítéletet alkotnia, nem háríthatja minden további nélkül a szerzőre a felelősséget az információk hitelességéért, valamelyest meg kell győződnie az adott feldolgozás megbízhatóságáról. A szekunder irodalomra hivatkozás során célszerű a szolid tényközlés és a történelmi értékelés elválasztása, a forrásközlő felelőssége is, hogy lehetőleg az óhatatlanul avulásnak kitett munkák szilárd ténybázisára utaljon. A fő szempont tehát az lehet: milyen a feldolgozás megbízhatósága az eredeti forrásbázis használatát tekintve.

A megalkuvás nélküli, maximalista szándékú jegyzetelés csapdát is rejt, amikor egy-egy jegyzetelési ponton áthidalhatatlan nehézségbe ütközik a forrásközlő. Ilyenkor szoktak megszületni a problémát kikerülő *kvázi-jegyzetek* vagy „áljegyzetek”. A forráshelyek tematikájának mélyebb ismerői, illetve az azok után érdeklődők, sőt a rutinos forrásközlők is csalhatatlanul felismerik ezeket a kikerülő megoldásokat. Módszertanilag nem kárhoztatható a felmerülő kérdéseket pontosan meg nem válaszoló félmegoldás, ha az ismert, de csak érintőlegesen kapcsolódó információkra utal, ám a jegyzet nem próbálja a korrekt és kimerítő válasz benyomását kelteni. Alapos forrás- és szakirodalom-ismeret esetén nem okozhat presztizsesvesztést a nem-tudás bevallása.

A maximalista jegyzetelési elv alapvető követelményének tartom — sok forráskiadvány negatív példájára is utalva — a *kereszthivatkozások hiánytalan alkalmazását*. Módszertani alapelvként lehetne megfogalmazni, hogy az egy forráskiadás

ványban közölt dokumentumok releváns információi közötti összefüggéseket fel kell tární és folyamatosan jelezni kell. Különösen a terjedelmes forráskiadások esetében a dokumentumok felhasználóitól (hiszen többféle indítatásból vehetik kézbe a kiadványt) nem várható el a teljes anyag fejben tartása. Elvárható azonban a forrásközlőtől, hogy e téren alapos legyen, hiszen itt nem lehet hivatkozási alapja az információhiány.

5. A forráskiadványok apparátusának problémái

A hazai forráskiadványok jelentős részének nem erőssége az apparátus bősége. Nem nehéz felmérni, hogy egy adott forráskiadványhoz miből állna az ideális tájékoztató apparátus, ám a részletes tartalomjegyzék mellett meg szoktak elégedni a névmutatóval és a rövidítésjegyzékkel. (Sőt akad ezt is mellőző kiadvány.)⁹ Nincsenek világos normák, megfogalmazott szakmai elvárások az egyes forráskiadvány-típusok felszerelésére, mutatóira és mellékelteire vonatkozóan.

a) *A névmutatók és életrajzi tájékoztatók* az apparátus leggyakoribb megjelenési formái, ennek nélkülözhetetlenségét könnyű belátni. Kisebb terjedelmű forrásközlésekben nem okoz gondot, ha az életrajzi tájékoztatók a jegyzetekben, az első névelőforduláznál található meg, dokumentumkötetekben azonban módszertanilag nem a legszerencsésebb megoldás. Többféle módszertani példa található az életrajzi adatok közlésének igényes megoldására.

Az *annotált névmutató* közülük az egyik, amely ideális tájékoztatási forma, esetenként azonban aránytalanul nagy munkát feltételez a haszonhoz képest, illetve szinte megoldhatatlan felderítési problémákat vet fel. Az előforduló nevek „fontosságá” szerinti szelektív annotálás éppen ennek a tájékoztatási formának a nagy előnyét, a teljességre törekvést adja fel. A fontosabb személyek életrajzát magában foglaló tájékoztató egyre gyakrabban része az apparátusnak, de az annotált névmutató fő erényét nem pótolja, nevezetesen hogy a kevéssé vagy egyáltalán nem ismert szereplőkről is tájékoztatást ad, akiknek adataihoz alig lehet hozzáférni.

b) Az apparátusnak ritkán része *archontológiai* melléklet, noha olyan forráskiadványok esetében amelyek intézmények, testületek dokumentumait tartalmaz-

---

9 A hiányosságokat tekintve módszertani nonszenszként kell megemlíteni (nem csupán ebből a szempontból) az MSZMP reformköröcinek történetét bemutató forráskiadványt: Rendszerváltók a baloldalon. Reformerek és reformkörök 1988–1989. Válogatott dokumentumok. Válogatta és sajtó alá rendezte: Ágh Attila, Géczy József, Sipos József. Bp., 1999.

zák, illetve ezek tevékenységét tárják fel, indokolt lenne alapvető módszertani normává minősíteni elkészítésüket. Indokoltsága aligha szorul magyarázatra.

c) A forráskiadványok apparátusa az indokoltnál sokkal ritkábban tartalmaz *tárgymutatót*. Kétségtelen, hogy a legtöbb esetben egy *napirendi jegyzék* vagy akár a részletes *témafeltáró tartalomjegyzék* is pótolhatja valamelyest a tárgymutatót. Viszonylag szűk, könnyen átlátható tematikájú források közreadása esetén sem feltétlenül indokolt elkészíteni. Ezzel szemben nagyon is indokolt volna a *szerteágazó tematikájú vagy nagy terjedelmű és nehezen áttekinthető* dokumentumok közlését kiegészíteni tárgymutatóval, hiszen ennek hiányában rendkívül értékes gyűjtemények is csak igen körülményesen használhatók egyedi, speciális tematikus tájékozási igény esetében.

Végezetül megjegyzendő, hogy a számítógépes technika igen jelentős segítséget nyújthat az apparátus elkészítéséhez, ha már a forráskiadvány tervezésének fázisában meg van határozva, milyen apparátus készül a munkához, mivel a szerkesztés és jegyzetelés fázisában elvégezhető a mutatózás munkálatainak jelentős része.

6. Az új technikai lehetőségek módszertani összefüggései

A forráskiadások közvetlenül napirenden lévő kérdése a digitális technikai lehetőségek kihasználása.¹⁰ A kevés létező tapasztalat és a lehetőségek áttekintése különösen fontos az ilyen jellegű munkálatok kezdeti stádiumában, amikor a módszertani megoldások és általuk a normák kialakulnak. Sok fölösleges kitérő megtakarítható a tapasztalatok összegyűjtésén, a lehetőségek felmérésén alapuló átgondolt tervezéssel. (Óvakodnék azonban minden illúziókeltéstől, amely az ilyen jellegű kiadványok elkészítésénél a munka mennyiségének csökkenésére vonatkozik.)

Nem kétséges, hogy különleges lehetőségeket rejt a XX. századi történelem forrásainak feltárására, s nemcsak a tudományos kutatásban, hanem pl. az oktatásban való felhasználására egy olyan kiadvány, amely az írott források mellett *az álló- és mozgóképek, valamint a hangzó dokumentumokat* egyidejűleg, egymással összekapcsolva mutatja meg. Az új technika, a CD-ROM mellett a DVD elterjedése, majd a még be sem látható fejlődés egyre kevésbé szab terjedelmi korlátokat, a komplex

---

¹⁰ Ebben a kérdésben is támaszkodom azokra a tapasztalatokra, amelyek az 1989-es kerekasztal-tárgyalások forrásainak kiadása során halmazódtak fel, a dokumentumkötet-sorozat forrásanyaga ugyanis — némi bővítéssel — CD-ROM formában is megjelent az Új Mandátum Kiadó gondozásában 2000-ben.

multimédiás forráskiadások elkészítésének módja nem a jövő, hanem a jelen problémája.

A digitális technika lehetőségei révén az információk közötti közvetlen és gyors kapcsolatteremtésnek új módozatai nyílnak meg, a felhasználói igények kielégítését gazdagabb struktúrával lehet megkísérelni. Ennek érdekében legalább minimális módszertani konszenzus kialakulására volna szükség, továbbá arra is, hogy az új típusú forrásközlési formákra vonatkozóan is kidolgozza a szakma a metodikai normákat, közreadási szabályokat.

Előadásom záró részében arra vállalkozom, hogy különösebb logikai rendbe szedés nélkül, felsorolásszerűen megemlítem az új technika adta lehetőségeket, amelyek *módszertani következményekkel* is járnak:

a) A terjedelmi korlátok feloldásával lehetőség nyílik arra, hogy a hagyományos kötetformátumhoz mellékelve CD-n a fődokumentumokhoz *kapcsolódó források* is hiánytalanul megjelenjenek. Ezáltal a teljességi igény és az anyagi lehetőségek közötti ellentmondás jórészt feloldható anélkül, hogy a felhasználók döntő többsége számára szolgáló törzsszanyag hagyományos formájú hozzáférhetősége csorbát szenvedne.

b) A szövegkritikai jegyzetekhez *hasonmás formában* az eredeti dokumentum hivatkozott része csatolható és azonnal behívható. Teljes dokumentumok párhuzamos hasonmás közlésének sincs akadálya, ezzel az abszolút formai hitelesség iránti különleges igények is kielégíthetők.

c) Közvetlen átjárás biztosítható a dokumentumok és a *kapcsolódó kép- vagy hanganyag* között, mégpedig tetszőleges számú kapcsolódási helyről.

d) Lehetőség van a *feldolgozás és szerkesztés többszemponúságára*. Ennek megfelelően többvariációs tartalomjegyzék-lehetőségek adhatók meg, és ezekből biztosítható az egyes források közvetlen hozzáférése. Azonnali egyenrangú elérhetőség mellett egyidejűleg lehet kronologikus, tematikus, területi, intézményi, személyi vagy bármilyen egyéb opciót felkínálni.

e) A jegyzetek *kereszthivatkozásai* között a mozgás pillanatok alatt megoldható, a hivatkozott pontok azonnali direkt összekapcsolásával. A mellékletekként közölt dokumentumok vagy segédletek elérése ugyancsak biztosítható minden egyes hivatkozási pontról.

f) A tárgymutató funkcióját betöltő többféle keresőrendszer alkalmazható, akár egyidejűleg is. Lehet szabad tárgyszavas keresőrendszert alkalmazni a szövegben előforduló kifejezésekre, de mert ez releváns információk elveszésével járhat, mellette célszerű lehet előzetesen elkészített tezaurusz alapján kötött tárgyszavas mutatózást és visszakereső rendszert is használni. Tetszőlegesen lehet kronologikus,

lokális vagy más elkülönítő szempontot alkalmazni a tárgyi visszakeresésen belül vagy akár a mellett.

g) Kronológia-melléklet alkalmazása esetén innen is közvetlen kapcsolat teremthető a releváns forrással, illetve az eseményhez kapcsolódó valamennyi egyéb adattal, formájától függetlenül.

h) A névmutató-funkció automatikus visszakereséssel működtethető, a bevitt életrajzi adatok azonnal behívhatók a névelőfordulás bármely helyéről.

i) Idegen nyelvről fordított források közlése mellett biztosítható a dokumentum közreadása az eredeti nyelven is, ha a tárgyi visszakeresés lehetőségétől eltekin-tünk, akár faksimile formában.

Ennyiből is látható, hogy a lehetőségek szinte kimeríthetetlenek. Korántsem gondolom, hogy a hagyományos könyvformátumú forráskiadásoknak befellegzett volna, ám abban biztos vagyok, hogy egyre inkább követelménnyé válik a jelentősebb kiadványokat párhuzamosan CD-ROM-on is megjelentetni, mégpedig lehetőleg bővített változatban és kihasználva a technika nyújtotta többlet lehetőségeket.

VARGA LÁSZLÓ

FORRÁSKÖZLÉS ÉS A SZEMÉLYES ADATOK VÉDELME¹

A személyes adatok védelme demokratikus jog, tehát Magyarországon tipikusan a rendszerváltás terméke. Az átmenet idején, legalábbis az adatvédelmi törvény 1992-es megalkotásáig, azonban gyakran jogcímként szolgált a történelmi kutatások erőteljes korlátozására. 1990 novemberében egy levéltári konferencián a Legfelsőbb Bíróság egyik jeles bírása érvelt — ennek megfelelően — amellet, hogy még a XVII. század történelmi személyiségeit, nevezetesen Báthory Erzsébetet is megilleti ez a jog, nem illik „szennyését, magánéletét kitergetni”.

Azóta nagyot fordult a világ, s a hatályos törvények szerint valóban semmi nem korlátozza a történelmi kutatás szabadságát. Vagyis egy történész számára legfeljebb az államtitok képez áthághatatlan akadályt, s bár ez is megérne egy misét, de kívül esik előadásunk tárgyán.

Személyes adatok megismerését a levéltári törvény időhatárhoz köti: az érintett halálától számított 30 évhez, vagy ha ez ismeretlen, akkor a születést követő 90 évhez, s ha ez sem ismert, akkor az irat keletkezésétől eltelt 60 évhez. Elfogadott ennek alapján, hogy például a házassági anyakönyvek kutatásánál (amelyeknél a halálozás ideje nem ismert, a benne szereplők születési ideje viszont nagyon is eltérő) a hatvan éves korlátozást alkalmazzuk.

A tudományos megismerés azonban a személyes adatok védelmére hivatkozva semmilyen formában nem korlátozható. Hiszen, aki rendelkezik a „felkent tudós” igazolásával (tudományos intézménytől származó támogató nyilatkozattal, amit nem olyan nehéz beszerezni), arra az említett időkorlátok nem vonatkoznak. Nem kizárólag, de leginkább a Történelmi Hivatal az az intézmény, amely a régebbi pártállami gyakorlatot követve, esetenként a vonatkozó törvény „ellentmondásaira” hivatkozva, mind a mai napig egyfajta cenzor szerepét gyakorolja, s alapjaiban korlátozza a kutatás szabadságát. Hangsúlyozom, a tudományos megismerésről van szó.

---

¹ Tudományos konferenciákon a korreferátum — nevének megfelelően — vagy tartalmilag kiegészíti az elhangzott referátumokat, vagy reagál rájuk. Magam az előbbire készültem, de az utóbbira kényszerültem. Hálás vagyok a Fons-nak, hogy most lehetővé teszi eredetileg tervezett, de el nem hangzott előadásom közzétételét.

A jogalkotó ugyanis — némi alkotmánybírói útmutató segítségével — pusztán a személyes adatok közzétételét korlátozza. Esetünkben ahhoz a feltételhez köti, hogy valóban szükséges-e a történettudomány eredményeinek a bemutatásához.

Mivel az Alkotmánybíróság szerint tudományos kérdésben kizárólag a tudomány képviselőinek álláspontja a mérvadó, magának a szakmának kell kialakítania azokat a „szabályokat”, amelyek az egyes tudóst nem felmentve az egyéni felelősség alól, egyfajta támaszt nyújtanak konkrét esetek konkrét elbírálásához.

Már ebből következik, hogy nem léteznek, nem létezhetnek „kőbe vésett törvények”, az adott szövegösszefüggés, az értekezés tárgya határozza meg, milyen személyes adatok közzétételét kívánja meg a történettudomány eredményeinek a bemutatása.

Tegyük hozzá, ennek „szabályai” nagyon is pontosan megfelelnek a személyes adatok védelméről kialakult jogállami felfogásnak. Ahogy a közélet szereplőinek — megint csak az Alkotmánybíróság vonatkozó határozatára kell hivatkoznunk — többet kell „tűrniük”, mint a magánszemélynek, a történelem szereplői is jobban kiszolgáltatottak az utókor jogos „kíváncsiságának”.

Ez persze több mint „kíváncsiság”, a történésznek azt kell mérlegelnie, hogy értekezésének tárgya — a történelmi személyiség esetében — mennyiben követeli meg valóban személyes adatok, s persze különösen szenzitív személyes adatok ismertetését. Egy politikai életrajz esetében fel sem merülhet, hogy a politikai vélemény mint szenzitív adat védendő. Demokratikus berendezkedés esetén sokkal egyszerűbb a helyzet, hiszen a közszereplők nyíltan kifejtik véleményüket, akár betegségük is nyilvánosságot kap, s az adatvédelem elemi szabálya, hogy csak az első közlés az, ami mérlegelés tárgya lehet.

A kutatás lehetőségének egyénre szabott mérlegelése a levéltár részéről — tudományos kutatókra vonatkozóan — azért is elfogadhatatlan, mert ez kizárná a tudományos kontroll lehetőségét. Sőt, ha a történész egy adatot már nyilvánosságra hozott, akkor mindenkinek joga van annak valóságáról a levéltárban meggyőződni.

Mindent összevetve, a történész számára egyáltalán nem bonyolult annak a kérdésnek az eldöntése, hogy mikor hozhat nyilvánosságra személyes adatot, hiszen — s ezt nem győzöm hangsúlyozni — szakmájának belső logikája megegyezik az adatvédelemével. Természetesen egy történelmi szereplőt nem lehet anonimizálni, viszont felesleges a nevesítés ott, ahol egy jelenség bemutatása a cél.

A történelem „névtelen” szereplőinél sem kizárólagos megoldás az anonimizálás, hiszen a követelmény az, hogy ne váljanak beazonosíthatóvá, ha ezt a tudomány eredményeinek ismertetése nem követeli meg. Természetesen maga a név is „személyes adat”, de nem feltétlenül alkalmas a valós személy felismerésére, közlését viszont maga a hitelesség megkövetelheti. A név adott esetben monogrammal

is behelyettesíthető, s ezt az eljárást a legszigorúbb adatvédő sem kifogásolná, csak hogy ezzel nem feltétlenül oldottuk meg az alapkövetelményt, a valós személy védelmét. A tágabb közönség előtt, amelynek maga a név sem mondana semmit, ezzel látszólag eleget teszünk a törvényi előírásoknak, az adott személy környezetében viszont — éppen ott, ahol ez számít — a monogram is elégséges információ lehet az azonosításhoz. Ezzel együtt, a személyes adatok védelme a történettudomány számára megoldható feladat, a gyakorlat is erről tanúskodik, szó sincs arról, hogy felkent tudósok a rájuk szakadt szabadság hatására valamiféle garázdálkodásba fogtak volna az elmúlt évtizedben.

Bonyolultabb a helyzet a forrásközlésnél, hiszen a közölt iratok hitelességét megkérdőjelezheti az anonimizálás, adott esetben egyszerűen olvashatatlanná teszi a szöveget. Vitát váltott ki az a megoldás, amit Kenedi János választott.² Ő volt az első, aki két kötetes munkájának bevezetőjében részletesen kifejtette, hogy a személyes adatok esetében milyen jogszabály alapján és hogyan járt el. Így az ügynököknél „az »ügynöktörvény« szigorú betartása érdekében ugyanis három botanikai szakkönyv névmutatóját is kimerítettük, mert — még az anonimizált formában megismert iratokban olvasható fedőnevek is — gyakran elősegíthetik az állambiztonsági szolgálatok titkos segítőinek azt a beazonosítását, amit a törvény tilt”. Elvben igazuk lehet azoknak, akik túlzónak vélik ezt az eljárást, mégsem kérdőjelezhető meg, hiszen arról tanúskodik, hogy a szerzőnek van morálja, s aszerint járt el. A közölt iratok hitelességét és olvashatóságát ez az eljárás egyáltalán nem zavarja.

Inkább az vitatható (de erről már a vitákban nem esett szó), hogy Kenedi a hatalom képviselői közül csak azokat nevezi nevében (vagyis közli nevüket), akik „közhatalmi funkciót gyakoroltak”, s pontosan meg is határozza ezek körét. Szigorúbban járt el tehát, mint a demokrácia adta lehetőség, amely közfeladatot ellátó személy esetében magát a nevet és a beosztást közérdekű adatnak minősíti.

Az „áldozatok”, vagyis a közölt jelentésekben szereplő megfigyelték közül azoknak a nevével közli, akik vagy közszereplők voltak, s vonatkozó nézeteik „történeti munkákból, sajtóból, vagy nyilvános közléseikből ismert”, vagy „hozzájárultak nevük nyilvánosságra hozatalához”. Az utóbbiak esetében Kenedi fejezetenként, akár alfejezetként igazítja el olvasóit, de a „beavatatlanok” aligha képesek minden esetben eldönteni, hogy ál- vagy valódi névvel van-e dolguk.

Kenedi ezzel — egy szűk körben bizonyára — elindított egy gondolkodási folyamatot, amelynek legelső tanulsága, hogy maga a szerző felel a közölt személyes

---

2 Kenedi János: Kis állambiztonsági olvasókönyv. Október 23. – március 15. – június 16. a Kádár korszakban. Magvető, Bp., 1996.

adatokért, s nem célszerű, ha akár a szerkesztő, akár a kritikus a nagyobb „szabadság” felé próbálja nyomni.

Miután ez volt az első kísérlet arra, hogy egy szerző nyilvánosan megfogalmazza (leginkább saját maga számára) a személyes adatok közlésének szabályait, egyfajta mércét is állított, mi az, amit a forrásközlőnek végig *kell* gondolnia.

A Párhuzamos Archívum c., általam szerkesztett, az 1945 utáni elnyomó szervek iratainak közlésére vállalkozó sorozat minden egyes köteténél is külön-külön kell mérlegelnünk, hogy milyen szabályok szerint járjunk el. Sipos András és Péter Imrédy-köteténél³ fel sem merült az anonimizálás kérdése. Ezt a közölt iratok jellege nem igényelte, a kötetben szereplő személy (egykori miniszterelnök) pedig eleve kizárta.

Szabó Csaba most megjelent köteténél⁴ viszont sokat vitatkoztunk erről a kérdéssel, nem a „spion” esetében, hanem azoknál, egyháziaknál és hívőknél, akikről a jelentések szólnak. Önmagában nem érv, hogy a jelentésekben nevesítettek mai beazonosítására, vagyis a név és a valós személy összekapcsolására alig van esély. Szabó abból indult ki, hogy az a tény, hogy valaki 50 évvel ezelőtt templomba járt, s akár pokolra kívánta a kommunistákat, ma nem lehet dehonesztáló. Szabó Csaba könyve — többek között — azért olyan kiváló, mert nem ezt, hanem a mechanizmust tárja fel. Az ügynökjelentések nem a megfigyelték, hanem a megfigyelők perverzítéséről tanúskodnak.

Vannak ennél sokkal bonyolultabb esetek is. Saját leadott — azóta meg is jelent — kötetemben⁵ a közölt iratokban szó esik olyanról is, amivel nem szokás dicsekedni. Aminek semmi köze politikai véleményhez, de az adott helyzet megértéséhez, amiből hamis vád lett, igenis szükséges. Egyszerűen magyarázatul szolgál arra, ami — e tény elhallgatásával — a kihallgatók, az ügyész és a bíró számára a „konceptiót” alátámasztotta. Szükséges tehát „a tudomány eredményeinek bemutatásához”, de kihangsúlyozása, az olvasó figyelmének a felhívása már szükségtelen.

Szabó Csaba következő, a Grösz-perről szóló kötetében viszont újra fel kell majd tennünk a kérdést. Azt például, hogy nevesíthető-e a fogdaügynök? Itt sincs általános szabály. Az „ügynöktörvény” a fogdaügynököt nem ismeri, tehát nevének közlését nem is tiltja. Bonyolítja a helyzetet, hogy ez az ügynök maga is áldo-

---

3 Imrédy Béla a vádlottak padján. Szerk. és a bevezető tanulmányokat írta: Sipos Péter. Sajtó alá rendezte és a szerkesztésben közreműködött: Sipos András. Oiris – Budapest Főváros Levéltára, Bp., 1999.

4 Egyháziügyi hangulat-jelentések 1951, 1953. Szerkesztette, a bevezető tanulmányt írta és a mutatókat összeállította: Szabó Csaba. Oiris – Budapest Főváros Levéltára Bp., 2000.

5 Kádár János bírái előtt. Egyszer fent, egyszer lent 1949–1956. Szerk.: Varga László. Oiris – Budapest Főváros Levéltára, Bp., 2001.

zat, egy másik perben ítélték el, mozgási szabadságának hiánya még azzal sem vethető össze, akit szabadlábon, akár börtönbüntetéssel fenyegetve zsaroltak meg.

Magam is szembesültem ezzel a problémával, s nem is a Kádár-iratokat szerkesztve, hanem azokat tanulmányozva. A közölt iratokban tehát nem szerepel, a bevezető tanulmányban viszont név szerint megemlítettem azt a később kivégzett cellatársat, aki pontosan beszámol arról, hogy Szőnyi Tibor miként élte meg, amikor Farkas Mihály és Kádár János kihallgatta. Ez Kádár többször hangoztatott állításának cáfolatához elengedhetetlen volt, s így — szerintem — nem bújhattam egy anonimizált jelentés mögé.

Egyébként éppen ezért felháborító, hogy a Történelmi Hivatal az ilyen adatokat is anonimizálja, s ezzel nemcsak felelőtlené teszi a történelmi kutatásokat, hanem már egyenesen manipulálja. Ugyanúgy, ahogy tette ezt még a diktatúra éveiben pl. a Párttörténelmi Intézet. Az 1956. július 18–21-ei KV-ülés-jegyzőkönyvét mikrofilmen kutathattam. Komoly szakmai bravúrnak hittem, hogy a manipulált film ellenére rájöttem, az ülésen részt vett és felszólalt Anasztáz Mikojan. Létezett másik mikrofilm is — ezt Hajdu Tibor mesélte —, amelyről nem hiányzott a felszólalás szövege.

Miközben tehát a tudomány, a tudós személyes felelősségére apellálok, ugyanilyen határozottan kell a tudomány, a tudományos megismerés szabadságáért is szót emelnem. Az előbbi ugyanis nem létezik az utóbbi nélkül. Ez nem valamiféle elvont eszme, nem pusztán a „kenyerünk”, hanem felelősségünk előfeltétele. Ha a kutatás áldozatul esik a pártállami korlátozó paternalizmusnak s velünk élő örökségének, ahol jó, vagy még inkább csapnivaló levéltárosok határozzák meg, hogy történészek mit kutathatnak, ott a tudomány is hasonlóan silány lesz. S ez nem a „bevett”, „felkent”, egyetemi és akadémiai címekkel megtűzdelt kutató joga, hanem ugyanúgy megilleti a nálam évtizedekkel fiatalabb Sipos Andrást vagy Szabó Csabát is, sőt még azokat a kollegáinkat is, akiknek még a nevét sem ismerjük. Ideje lenne nekünk, leginkább nekünk, idősebb történészeknek szakítanunk a céhes hagyományokkal.

Minket úgy szocializáltak, hogy a szokásos forráskritikán túl, megtanuljunk a sorok között olvasni, a kitakart sorokat, neveket megfejteni. Nem ezt a képességünket kellene örökölni hagynunk.

Az iratok az igazságszolgáltatás történetéhez c. sorozat köteteiből — holott azt egyenesen a Legfelsőbb Bíróság elnöke (is) jegyzi — számtalan példát tudnék felsorolni, ahol nem csak a sorok között nem kell már olvasnunk (s ez a sorozat érdeme), de számos olyan adat birtokába jut az olvasó, amihez semmi köze nincs. Olyan személyes adatokat is megismerhetünk, amelyeket nem indokol a tudomány eredményeinek a bemutatása, amelyek méltán tarthatnának igényt a védelemre.

Még olyan esetekben is, amikor nem történelmi személyiségről, közszereplőről, vagy közfeladatot ellátóról van szó.

A diktatúra iratainak esetében ráadásul gyakran olyan adatokról van szó, amelyek demokráciában még történelmi személyiségek, közszereplők, de akár közfeladatot ellátók esetében sem lehetnek az államhatalom birtokában (már ez áldozatokká tette őket). Vagyis demokratikus viszonyokat kutatva a történész levéltárban hozzá sem juthat ilyen adatokhoz.

Itt persze el kell oszlatni egy sokat hangoztatott tévhitet: szó sincs arról, hogy az állambiztonsági iratokban több, vagy akár szenzitívebb adatok lennének, mint a törvényesen keletkezett s normális levéltárakban őrzött iratokban. Untig elég az anyakönyvekre hivatkoznom, amelyek tömegesen tartalmaznak olyan szenzitív személyes adatokat, mint a törvénytelen születés, az örökbefogadás, a válás, az egészségi állapot (amennyiben az a halál oka egyben) stb.

A különbség csak részben rejlik abban, hogy amíg az állambiztonsági szolgálat a szenzitív adatokat törvényellenesen gyűjtötte, addig az anyakönyvek megfelelnek a jogállam kritériumainak, maga az érintett is tisztában van azzal, hogy pl. milyen néven anyakönyvezték (ha mégsem, akkor joga van megtudni).

Ennél is nagyobb „veszély” azonban, hogy amíg az anyakönyvek hiteles adatokat tartalmaznak, az állambiztonsági iratok nagyon is sok esetben hamisakat, rágalmozásokat. Az adatokat publikáló történész ezt sohasem feledheti. Aligha követhet el történész, de akár újságíró, napjainkban nagyobb bünt annál, ha — a gyors, vagy könnyű publikálás vágyától hajtva — úgy tesz közzé valós személy(ek)re vonatkozó állambiztonsági iratokat, hogy még jegyzeteket sem készít hozzájuk, s nem igazítja el az olvasót a közölt forrás keletkezésének körülményeiről.

Adva van például (mert valóban adott) egy pap, akit a szolgálat kiskorúak megtartásának vádjával zsarolt, s látszólag okkal, hiszen valóban ügynök lett. Egy konkrét, de itt nem megnevezendő publikációban a pap név szerint nem jelent meg, pusztán az a méltósága, amivel pontosan beazonosítható. Valójában azonban az a tény, hogy az iratok ilyen információt tartalmaztak, egyáltalán nem „bizonyítja” annak valóságát, de még a beszerzés eredményessége sem.

Az én olvasatomban ugyanez: a lelkész lelki közösségben élt híveivel, intenzív kapcsolata volt velük, majd engedett a zsarolásnak, netán éppen egyik tanítványa vallott ellene, de a látszat, amit neki teremtettek olyan kérlelhetetlenül fonódott köré, hogy ennek a megszéllőztetése megsemmisítette volna, s — bár nem követte el — engedett a zsarolásnak, mert képtelen volt a képtelen vádak, gyanúsítások ellen védekezni. Ez, ennek a mechanizmusnak a feltárása a történész felelőssége.

Aki valóban kutat az államvédelmi és állambiztonsági iratokban, az pontosan tudja: hamis tények legalább annyira alkalmasak voltak az áldozat megtörésére,

mint a valóság, sokszor még inkább. Aligha létezik nagyobb bűn, amit történész elkövethet, mint az, ha az egykori áldozatot újra — most már nagy nyilvánosság előtt — meghurcolja. Önmagában persze az, hogy egy tény — legalább — valószínűsíthető (esetünkben a pap tényleg „fajtalankodott”), sem lehet ok a meghurcolására.

Alapvetően arról van szó, hogy — „normális” állapotában — az államhatalom nem tartja nyilván, ha egy pap megsérti a cölibátus tilalmát, hiszen ezzel „csak” saját egyházának törvényeibe ütközik. Az „abnormalitás” az, ha mégis megteszi, mert ebből még valami haszna származhat, behatolhat oda, ami el van zárva előle.

Mellesleg, az átvilágításnak is ez a tébolya. Ha a főpap, nevezzük csak parlamenti képviselőnek (újságírónak stb.), formálisan elvállalta az együttműködést, mert hamis „bizonyítékokkal” zsarolták, tehát aláírt, majd adott hasonlóan hamis, vagy pusztán semmitmondó jelentéseket, akkor fennakad a szűrőn. Ha viszont nem írt alá, pusztán szavát adta, amit aztán nagyon is betartott, pénzt ugyan nem vett fel, de privilégiumokban, gyors előmenetelben, ilyen-olyan lehetőségekben részesült, akkor ő, a tettes, tisztaként jelenik meg. Éppen ez — nem az ügynökbíró, hanem a társadalom igazságérzete — követeli meg a teljes iratnyilvánosságot.

Ez azonban nem a történettudomány terrénuma. Pontosabban a jövő történészeinek illetékessége. Majd ő fogja nagyon pontosan kimutatni, hogy X.Y. közjogi méltóság — neki már történeti személyiség — miként bújt át a tű fokán. Mi akkor vagyunk, lehetünk, utódainkkal a szakmában szolidárisak, ha magunk is megmutatjuk, a mai cenzorok, a tegnapi iratmegsemmisítők nem foghatnak ki rajtunk és rajtuk. Minden titokra fény derül egyszer.

A történelemnek persze nincs „ítélőszéke”, utódunk sem ítélkezni fog, hanem szakmája teljes fegyverzetében megmutatja kortársainak, milyen korban élünk mi, s kiből állt „elitünk”, nekik már valamennyien történelmi személyiségek. Ezért mondtam, a személyes adatok védelme és a történettudomány egyáltalán nem mond ellent egymásnak.

Tartalom

Bevezető	147
<i>Ormos Mária:</i> Az irat-kiadványokról	149
<i>Baráth Magdolna:</i> 1945 utáni források kiadása Oroszországban.	157
<i>Székely Gábor:</i> Újabb német forráskiadványok a XX. század történetéről	167
<i>Pankovits József:</i> Forrásközlések a XX. századi Olaszországról	179
<i>Harsányi Iván:</i> Bőség és hiány zavara a XX. századi Spanyol történelem dokumentációjában	189
<i>Borhi László:</i> A hidegháborúra vontkozó forráskiadás helyzete az Egyesült Államokban.	203
<i>Varga Lajos:</i> A Magyar szociáldemokrácia 1945 előtti tevékenységével kapcsolatos forráskiadványokról	207
<i>Gergely Jenő:</i> A jelenkori Magyar katolikus egyháztörténeti források kiadásának kérdéséhez	211
<i>Föglein Gizella:</i> A Magyarországi nemzetiségi kérdés második világháború utáni történetének jogforrásai (1945–1993)	219
<i>Varga Zsuzsanna:</i> Gazdaságtörténeti forráskiadványok 1945–2000	225
<i>Ripp Zoltán:</i> Módszertani problémák a forráskiadásban	235
<i>Varga László:</i> Forrásközlés és a személyes adatok védelme	249

Szerzőink figyelmébe

1. A kéziratot számítógépen (IBM, lehetőleg WinWord 2.0-ás vagy 6.0-ás verzióban) elkészítve, lemezen kérjük benyújtani, mellékelve egy példányban a nyomtatott kéziratot is.
2. A lábjegyzetek folyamatosan számozva, önálló szöveggént a dolgozat végéhez csatolva készüljenek.
3. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek stb. eredeti előfordulásának kivételével — római számmal tüntessék fel.
4. A forrásmegjelölésnél pontos levéltári, kéziratári és bibliográfiai adatokat kérünk (csak a szerző nevét kurziváljuk, az összeállítókét és a címet nem!).
5. Optimális terjedelműnek (jegyzetapparátussal együtt) a 0.5-1.5 íves kéziratokat tekintjük (kb. 45 000 „n”).

Hivatkozások elkészítése a Fonsban megjelenő dolgozatokhoz

Részletesen: Fons, 2. (1995) 2. sz. 259–267. p.

1. Hivatkozás a kiadvány egészére

- a) *Szerző(-k)*: Cím. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- b) A háromnál több szerző által írt mű címe. Szerk.: Neve. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)

2. Hivatkozás a kiadvány egy részére

- a) *A tanulmány szerzője (szerzői)*: A tanulmány címe. In: A tanulmánykötet szerzője: A tanulmánykötet címe. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- b) *A tanulmány szerzője (szerzői)*: A tanulmány címe. In: A tanulmánykötet címe. Szerk.: Neve. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- c) *A folyóiratcikk szerzője*: A cikk címe. In: A folyóirat címe, Évfolyam arab számmal. (Év) sz.[= szám] Hivatkozott hely p. (vagy terjedelem -től -ig p.)

A jegyzetekben alkalmazott rövidítések: Bp., köt., bőv., jav., átdolg., kiad., s. a. r., vö., uő., uo., i. m., l. [= lásd], jz. vagy jegyz.

FONS 2801/2

2 052061 054799

350 Ft